

ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Διονύσης Ν. Γράβαρης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

Ι. Προοιμιακές παρατηρήσεις

Μολονότι η αντίληψη περί εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος –αλλά και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα– διατρέχει με τρόπο διάχυτο τον πολιτικό λόγο καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου¹, ο εκσυγχρονισμός εκφράζεται ρητά ως αίτημα στο εσωτερικό μιας ομώνυμης, ενεργού και κατ' εξοχήν πολιτικής ιδεολογίας μετά τις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1996. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στη βάση αυτού του αιτήματος για πολιτικό εκσυγχρονισμό τελεσφορεί όχι μόνο η επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, αλλά εγκαινιάζεται και το συγγενές εγχείρημα με στόχο την ανανέωση της φυσιογνωμίας και του πολιτικού του προγράμματος. Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού, εφεξής, λειτουργεί όχι μόνο σαν συνεκτικός ιστός στον προγραμματικό λόγο του ΠΑΣΟΚ αλλά κατά μείζονα λόγο ως νομιμοποιητική αναφορά της ίδιας της κρατικής πολιτικής. Στις ενότητες που ακολουθούν επιχειρείται η διερεύνηση και παρουσίαση αυτής της νομιμο-

1. Στις αρχικές φάσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου το αίτημα του εκσυγχρονισμού συνοδεύθηκε και επικαλύφθηκε από σύστοιχα αιτήματα όπως αυτά της ένταξης στην τότε ΕΟΚ και, αργότερα, αυτό της «Αλλαγής». Στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980, στο πλαίσιο της διάσπασης του ΚΚΕ εσωτερικού και της ίδρυσης της ΕΑΡ, το αίτημα του εκσυγχρονισμού τίθεται σε σχέση με την ένταξή του στον προγραμματικό λόγο της μεταρρυθμιστικής Αριστεράς. Ερώτημα προς περαιτέρω διερεύνηση παραμένει κατά πόσο αυτή η πολιτική χρήση του εκσυγχρονιστικού αιτήματος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο κατά τη σύμπληξη / παγίωση {consolidation} του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος. Για σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Ν. Diamantouros, «Transition to and Consolidation of Democratic Politics in Greece 1974 - 83: A Tentative Assessment», στο G. Pridham [ed.], *The New Mediterranean Democracies. Regime Transitions in Spain, Greece and Portugal*, Frank Cass, London, 1984, pp. 50-71 και R. Gunther - N. Diamantouros - H. J. Puhle [eds], *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, The Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1995.

ποιητικής αναφοράς με την εξέταση ορισμένων βασικών συνιστωσών ή στοιχείων από την ιδεολογία, πλέον, του πολιτικού εκσυγχρονισμού².

Όμως, εάν το ζήτημα του «πότε» και «από ποιους» διατυπώνεται το αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό χαρακτηρίζεται εξαρχής από επαρκή σαφήνεια, δεν συμβαίνει το ίδιο με το ζήτημα που αναφέρεται στο περιεχόμενο αυτού του αιτήματος. Έτσι, παρά την πενταετή «θητεία» και συχνή χρήση του όρου «πολιτικός εκσυγχρονισμός», το περιεχόμενό του παραμένει πεισματικά αμείσημο και εκ πρώτης όψεως απροσδιόριστο. Μια δεύτερη, επομένως, στόχευση του εγχειρήματος που πρόκειται να αναπτυχθεί στις επόμενες ενότητες είναι η οριοθέτηση και ενδεχομένως η αποσαφήνιση όχι του όρου «πολιτικός εκσυγχρονισμός» καθαυτού αλλά του περιεχομένου που έχει αποκτήσει κατά τη συγκεκριμένη ιδεολογική του χρήση.

Προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η προηγούμενη διάκριση, είναι χρήσιμη στο σημείο αυτό μια σύντομη παρέκβαση³. Εάν, λοιπόν, σκοπός της διερεύνησης ήταν η αποσαφήνιση του ίδιου του όρου «πολιτικός εκσυγχρονισμός», τότε θα ήταν αρκετή και πρόσφορη μια ενδόχλος ανασκόπηση –έστω και κατά τον τρόπο της γενεαλογίας– στη συναφή βιβλιογραφία των δεκαετιών του 1950 και 1960⁴. Ακόμα και στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατή η διαπίστωση ότι η έννοια του πολιτικού εκσυγχρονισμού σχηματίζεται στο εσωτερικό ενός σαφούς θεωρητικού πλαισίου (δομολειτουργισμός, εξελικτικισμός) προσανατολιζόμενη σε ένα εξ ίσου σαφές πεδίο αναφοράς: τις κοινωνίες του «Τρίτου Κόσμου».

2. Το υλικό που στοιχειοθετεί την ανάλυση αυτής της ιδεολογίας είναι κατά την πλειονότητά του πρωτογενές και έχει αντληθεί είτε από ομιλίες του πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη και άλλων στελεχών της ούτω καλούμενης «εκσυγχρονιστικής ομάδας», είτε από κείμενα και άρθρα που κατά καιρούς έχουν δημοσιευθεί στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Η απουσία παραθεμάτων από το υλικό αυτό εντός του κειμένου οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στην περιορισμένη του έκταση. Για διεξοδικότερη παρουσίαση αυτού του υλικού ο αναγνώστης μπορεί να αναστρέξει στο Δ. Γράβαρης - Μ. Σπουρδαλάκης, *Η Πολιτική Ιδεολογία του Εκσυγχρονισμού και ο Εκσυγχρονισμός ως Πολιτική Ιδεολογία*, υπό έκδοση.

3. Η ιδέα για την παρέκβαση αυτή οφείλεται σε μια καίρια παρατήρηση του καθηγητή Νίκου Πετραλιά, τον οποίο οφείλω να ευχαριστήσω.

4. Πρβλ. D. Apter, *The Politics of Modernization*, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1965· G. Almond - B. Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966. G. Almond - S. Verba, *Civic Culture*, Little Brown, Boston, 1965· C. Black, *The Dynamics of Modernization*, Harper and Row, New York, 1966· L. Pye - S. Verba [eds], *Political Culture and Political Development*, Princeton Univ. Press, Princeton, 1965· L. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston, 1963 ενδεικτικά και μόνο. Στην ελληνική βιβλιογραφία παραπέμπω τον αναγνώστη στα Π. Τερλεξής, *Το Πολιτικό Σύστημα: Κοινωνιολογική Θεώρηση της Πολιτικής Ζωής*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1973 στο οποίο παρουσιάζεται η προσέγγιση περί πολιτικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού των δεκαετιών 1950 και 1960 και Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, μετάφραση Δ. Σωτηρόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000, όπου η προσέγγιση αυτή ανακαλείται προκειμένου να προσεγγισθεί το ζήτημα της διαδικασίας εκσυγχρονισμού σε συνάρτηση με τα εμπόδια που ανακύπτουν κατά την πορεία αυτή στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Εδώ η αντιδιαστολή μεταξύ «παραδοσιακού» αφ' ενός και «σύγχρονου» αφ' ετέρου αναπτύσσεται υπό τη μορφή της δυϊστικής πολιτικής κουλτούρας.

Ειδικότερα, η μεταφύτευση στοιχείων από τα πολιτικά συστήματα των ανεπτυγμένων κοινωνιών σε εκείνα των κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου αποτελεί ένα από τα πλέον βασικά αιτήματα αυτών των θεωρήσεων. Προσέτι, η θεμελιώδης για τις θεωρήσεις αυτές διάκριση μεταξύ «παραδοσιακού» και «σύγχρονου» αποκτά νόημα μόνον ως διάκριση ανάμεσα σε ανεπτυγμένες αφ' ενός και σε «τρίτοκοσμικές» κοινωνίες αφ' ετέρου. Η παροχέτευση στοιχείων νομιμοποίησης αφορά μόνο τους θεσμούς των «τρίτοκοσμικών» πολιτικών συστημάτων, ενώ η νομιμοποίηση των πολιτικών συστημάτων των ανεπτυγμένων κοινωνιών θεωρείται δεδομένη και εν πολλοίς αυτονόητη. Κατ' αντιδιαστολήν η ιδεολογική χρήση του όρου «πολιτικός εκσυγχρονισμός» σήμερα προσανατολίζει και διοχετεύει τις νομιμοποιητικές της αναφορές στα πολιτικά συστήματα των ανεπτυγμένων κοινωνιών, οπότε και η στρατηγικού χαρακτήρα διάκριση ανάμεσα σε «παραδοσιακό» και σε «σύγχρονο» τέμνει εγκάρσια αυτές τις κοινωνίες και ιδιαίτερα τα πολιτικά τους συστήματα. Εάν, λοιπόν, στο ευρύτερο πλαίσιο μιας ψυχροπολεμικής ιδεολογίας το αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό συμπίπτει με το «φτάσιμο της Δύσης»⁵, στο πλαίσιο μιας οπωσδήποτε μετα-ψυχροπολεμικής ιδεολογίας, αντίθετα, το αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό αντιστοιχεί προς και σημασιοδοτείται από το αίτημα για «ξεπέραςμα» της λεγόμενης βιομηχανικής κοινωνίας και με τη μετάβαση στην «κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας»⁶. Άρα οι ιδεολογικές χρήσεις του όρου «εκσυγχρονισμός» και «πολιτικός εκσυγχρονισμός» ειδικότερα είναι εντελώς διακριτές και διαφοροποιημένες.

Εάν αυτή η σύντομη παρέκβαση αναδεικνύει μια ασυνέχεια ή ένα είδος τομής στις ιδεολογικές χρήσεις του όρου «πολιτικός εκσυγχρονισμός», η λειτουργία μιας οποιασδήποτε πολιτικής ιδεολογίας παραμένει συνεχώς η ίδια στο βαθμό που ο βασικός της σκοπός είναι η ίδια της η εμφάνιση υπό ενιαία και όμοια μορφή. Ο σκοπός αυτός, με τη σειρά του, εξειδικεύεται στις παρακάτω στοχεύσεις:

- (1) Αναδιτύπωση και αναπροσδιορισμός του γενικού συμφέροντος
- (2) Πολιτική κινητοποίηση κοινωνικών δυνάμεων και
- (3) Αναπροσδιορισμός των μεζόνων διαιρετικών τομών

Ειδικότερα, ως προς την πρώτη στόχευση η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού καλείται να συναρθρώσει επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα υπό μία ιεραρχική μορφή ή σχήμα με τέτοιον τρόπο ώστε όχι το κορυφαίο και κυρίαρχο συμφέρον αλλά η ίδια η ιεραρχική σχέση να εμφανίζεται και να κατανοείται σαν να ήταν το γενικό συμφέρον της κοινωνίας. Υιοθετώντας, μάλιστα, την γκραμισιανή ορολογία θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι η στόχευση αυτή αντιστοιχεί προς την ηγεμονική «λειτουργία» της πολιτικής ιδεολογίας. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις οι δύο υπόλοιπες στοχεύσεις θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως ιδιαίτερες βαθμίδες ή «στιγμές» της πρώτης. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική κινητοποίηση κοινωνικών δυνάμεων αναπαριστά αυτήν την ιεραρχική σχέση των επιμέρους κοι-

5. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978.

6. Α. Giddens, *Ο Τρίτος Δρόμος, Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, μετάφραση Α. Τάκης - Κ. Γεωργοπούλου, Πόλις, Αθήνα, 1998.

νωνικών συμφερόντων ως προς τους δυνατούς ή πιθανούς τρόπους συμμετοχής τους στο πολιτικό σύστημα, ενώ ο αναπροσδιορισμός των μειζόνων διαιρετικών τομών αναπαριστά αυτήν την ιεραρχική σχέση κατά την αντιπαράθεσή της προς «αντίπαλες» –και για το λόγο αυτό θεωρούμενες ως ημαρτημένες ή παθογενείς– ιεραρχικές σχέσεις. Ως προς τη μορφή της, επομένως, η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού ταυτίζεται με κάθε άλλη πολιτική ιδεολογία.

Δεν ισχύει το ίδιο, όμως, εάν η διερεύνηση στραφεί τώρα προς τα περιεχόμενα της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Η εξέταση, μάλιστα, αυτών των περιεχομένων φωτίζει και την ιδιαιτερότητα αυτής της ιδεολογίας. Τα περιεχόμενα της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού παρουσιάζονται αρχικά υπό τη μορφή συμπαραδηλώσεων αυτού του όρου και αναφύονται κατά τη χρήση του αιτήματος για πολιτικό εκσυγχρονισμό. Πρόκειται, δηλαδή, για τμηματικές και εκ πρώτης όψεως αυτάρκεις αναφορές σε όψεις της κοινωνίας αλλά και σε ουσιώδεις πτυχές του πολιτικού της συστήματος, οι οποίες, καθώς εξειδικεύουν το νόημα και τη σημασία του όρου και του αιτήματος, λειτουργούν εν είδει νομιμοποιητικών αναφορών τους. Τέτοιου είδους νομιμοποιητικές αναφορές εντοπίζονται κατά τη σύζευξη του αιτήματος για πολιτικό εκσυγχρονισμό με φράσεις όπως «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας», «Κοινωνία των Πολιτών», «Κυβερνητικότητα - Νέα Δημόσια Διοίκηση» και «Κέντροαριστερά»⁷. Αυτός ο ενδεικτικός κατάλογος θα μπορούσε να διευρυνθεί περαιτέρω ώστε να συμπεριλάβει επιπρόσθετες και πλέον εξειδικευμένες αναφορές. Μια τέτοια ενέργεια, ωστόσο, δεν κρίνεται σκόπιμη σε συνάρτηση τόσο με την έκταση του παρόντος κειμένου όσο και με τις δικές του σκοπιμότητες που δεν είναι άλλες από μια πρώτη κριτική παρουσίαση της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού.

II. Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας

Μια πρόχειρη εξέταση των αναφορών στη φράση «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» δείχνει κατ' αρχάς ότι η νοηματική συσχέτιση του αιτήματος για πολιτικό εκσυγχρονισμό με αυτήν εμφανίζεται προσχηματική, γενικόλογη και ασαφής. Όμως ήδη αυτή η πρώτη νοηματική συσχέτιση δεν είναι δυνατό να αποκρύψει το θετικό της χαρακτήρα. Έτσι, παρά την οποιαδήποτε νοηματική ασάφεια, ο όρος «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» επέχει αναμφίβολα τη θέση ενός «ιδεατού τέλους» προς το οποίο καλείται όχι μόνο να προσανατολιστεί αλλά και να κινηθεί –και μάλιστα δεσμευτικά– η σημερινή κοινωνία και στην προκειμένη περίπτωση η κρατική πολιτική. Η «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» φαντάζει, με άλλα λόγια, σαν ιδεώδες πρότυπο του ίδιου του «σύγχρονου». Στο πλαίσιο αυτής της νοηματικής συσχέτισης και μόνο ο πολιτικός εκσυγχρονισμός σημαδεύεται, λοιπόν, με θετικό πρόσημο στο μέτρο και μόνο που προσδιορίζεται ως εκείνο το πολιτικό εγχείρημα, το οποίο προωθεί τη μετάβαση προς την «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας».

7. Οι φράσεις αυτές απαντούν με ιδιαίτερη συχνότητα και στο υπό εξέταση πρωτογενές υλικό. Πρβλ. και υποσημείωση 2.

Με δεδομένο, επομένως, το ρόλο που εκ πρώτης όψεως φαίνεται να διαδραματίζει η «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» σαν «ιδεατό τέλος» του εγχειρήματος του πολιτικού εκσυγχρονισμού αλλά και σαν «έσχατος λόγος» ένεκα του οποίου εγείρεται το αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό, θα ήταν αναμενόμενο τα τυπικά γνωρίσματα και οι θεμελιακές ιδιότητες της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας» να ήταν αυτο-προσδιορίσιμα. Η προσδοκία αυτή, ωστόσο, διαφεύδεται, καθώς η περαιτέρω διερεύνηση αυτού του όρου κατά τη χρήση του στο πλαίσιο της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού φέρνει στην επιφάνεια ένα αμάλγμα τυπικών γνωρισμάτων, τα οποία από μόνα τους δεν είναι σε θέση αλλά ούτε αρκούν για να νομιμοποιήσουν το εγχείρημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Μάλιστα, η άκριτη αποδοχή αυτής της σειράς των γνωρισμάτων που εξ υποθέσεως χαρακτηρίζουν με τρόπο τυπικό την «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» θα ισοδυναμούσε με κρίσιμη απώλεια αποτελεσματικότητας για την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού, αφού ο τελευταίος θα κινδύνευε να εκφυλισθεί σε οιονεί ουτοπική σκέψη και μάλιστα κακέκτυπο των ρασιοναλιστικών ουτοπιών του 18ου και του 19ου αιώνα. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ορισμένες υποδιαιρέσεις της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού δεν έχουν διολισθήσει σε ανάλογο χαρακτήρα και υφής φετιχισμούς του τεχνολογικού μέσου⁸. Ο κύριος κορμός, πάντως, της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού δεν φαίνεται να έχει ακολουθήσει με τον ίδιο θρησκευτικό φανατισμό τους καθοδηγητικούς μίτους των P. Drucker⁹, J. Rifkin¹⁰ αλλά και των ζηλωτών της λεγόμενης «νέας οικονομίας».

Για την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού η «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας», μολοντί εκκινεί από την «τρίτη τεχνολογική επανάσταση», από την επανάσταση δηλαδή στα πεδία της ηλεκτρονικής και της πληροφορικής, είναι παρ' όλα αυτά κοινωνία «εν τω γεννάσθαι». Ο πολιτικός προσδιορισμός της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας», η ένταξή της δηλαδή σε μια μορφή ορθολογικής πολιτικής πράξης και μάλιστα ως δέσμη σκοπών αυτής της πολιτικής, αποκτά νόημα στο πλαίσιο της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού μόνο κατά την αντιδιαστολή της προς τον τύπο κοινωνίας που χρονικά προηγήθηκε της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας». Και αυτή δεν είναι άλλη από τη λεγόμενη «Βιομηχανική Κοινωνία». Επομένως, η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού έχει νόημα μόνο στο βαθμό που νομιμοποιεί το ομόλογο πολιτικό εγχείρημα της μετάβασης από τη «Βιομηχανική Κοινωνία» (το «παραδοσιακό») στην «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» (το «σύγχρονο»). Από την κίνηση αυτή εξαρτάται, τελι-

8. Ολοένα και συχνότερα είναι τα παραδείγματα που αναφέρονται στον ημερήσιο Τύπο στη λεγόμενη «νέα οικονομία» και στα «e-economics». Πολλοί, μάλιστα, δεν διστάζουν να υποδείξουν τρόπους εφαρμογής αυτών των τεχνολογικών επιτευγμάτων και στην πολιτική, οπότε σύντομα θα γίνεται λόγος και περί «e-politics». Για ανάλογα επιχειρήματα βλ. ενδεικτικά Γ. Πασχαλίδης, *Τελική Ευθύνη*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, ιδιαίτερα σσ. 116-137 και 297-330.

9. P. Drucker, *Μετακαπιταλιστική Κοινωνία*, μετάφραση Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα, 1996.

10. J. Rifkin, *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, μετάφραση Γ. Κοβαλένκο, πρόλογος Ν. Κοτζιάς, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα, 1996.

κά, η αποτελεσματικότητα και η δυναμική του πολιτικού εκσυγχρονισμού ως ιδεολογίας.

Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η θετική συσχέτιση ανάμεσα στο αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό αφ' ενός και στο «ιδεατό τέλος» που προδιαγράφει η «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» αφ' ετέρου και συνακόλουθα η νομιμοποιητική αναφορά της τελευταίας στο αίτημα αυτό δεν είναι αδιαμεσολάβητη. Η οποιαδήποτε νομιμοποιητική αναφορά δεν προκύπτει άμεσα από την κατεύθυνση και τη φορά που διατρέχει το εγχείρημα της μετάβασης («Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας») αλλά εμμέσως, συσχετιζόμενη δηλαδή με το σημείο εκείνο από το οποίο εκκινεί αυτό το εγχείρημα («Βιομηχανική Κοινωνία»). Αυτή η παράξενη και ιδιότυπη διαμεσολάβηση, με τη σειρά της, καταλήγει στη σχετικοποίηση του αρχικού «ιδεατού τέλους», αφού η νομιμοποιητική του αναφορά στο αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τη νομιμοποιητική αναφορά της «αφετηρίας» στο ίδιο αίτημα. Το πόσο κοντά έχει προσεγγίσει το εγχείρημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού προς το «ιδεατό τέλος» της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας» διαπιστώνεται μόνο από το πόσο έχει απομακρυνθεί αυτό το εγχείρημα από την αφετηρία της «Βιομηχανικής Κοινωνίας». Πράγματι, αυτή η διαμεσολάβηση είναι ιδιότυπη αφού σαν «δείκτης» –έστω και αρνητικός– του «σύγχρονου» εμφανίζεται το «παραδοσιακό». Μήπως, όμως, η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού δεν αποβλέπει πρωτίστως στην ενίσχυση του «σύγχρονου» αλλά στην αποδυνάμωση του «παραδοσιακού»; Και στην περίπτωση που η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι θετική, τότε ποια είναι η θέση και ο ρόλος αυτής της πτυχής του «σύγχρονου» στο εσωτερικό της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού;

Εάν, πράγματι, η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού είναι προσανατολισμένη στην αποδυνάμωση του «παραδοσιακού», στην προκείμενη περίπτωση της «Βιομηχανικής Κοινωνίας», τότε ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η διερεύνηση εκείνων των πτυχών της «Βιομηχανικής Κοινωνίας» στις οποίες αποδίδεται πρωτεύουσα στρατηγική σημασία και σπουδαιότητα από την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Είναι προφανές ότι δεν είναι όλες οι δομές της «Βιομηχανικής Κοινωνίας» που εντάσσονται σε αυτό το στρατηγικό παιγνίδι. Ορισμένες από αυτές που αναφέρονται στην τεχνολογική οργάνωση της παραγωγής θεωρούνται αυτονόητα παρωχημένες και αδιάφορες ως στόχοι. Αποτελούν, μάλλον, δεδομένα ή περιβάλλον αυτού του στρατηγικού παιγνίου. Κάποιες άλλες, όμως, που έχουν σχέση με τον τύπο των πολιτικών ρυθμίσεων, τα σχήματα κοινωνικής συναίνεσης και τα συστήματα προστασίας των πολιτών από τις αρνητικές συνέπειες της κοινωνικής αναπαραγωγής ελκύουν το ενδιαφέρον της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού και εντάσσονται στον ούτως ειπείν ζωτικό χώρο του.

Εάν, λοιπόν, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας οι οικονομικές δομές της «Βιομηχανικής Κοινωνίας» και κυρίως εκείνες που έχουν άμεση συνάφεια προς την τεχνολογική αλλά και την οργανωτική διάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας έχουν φτάσει να θεωρούνται, κατά τρόπο αυτονόητο και κοινοτοπικό, ατελέσφορες και απαρχαιωμένες, δεν συμβαίνει, παρ' όλα αυτά, το ίδιο με τις πολιτικές, κατά μείζονα λόγο, δομές της «Βιομηχανικής Κοινωνίας». Για το λόγο αυτό, άλλωστε, η άμεση στόχευση της ιδεολογίας και του ομόλογου εγχειρήματος του πολιτικού εκσυγχρονισμού είναι το ίδιο το πολιτικό σύστημα,

έτσι όπως αυτό έχει κληρονομηθεί από τη «Βιομηχανική Κοινωνία», από το «παραδοσιακό».

Όπως θα συζητηθεί διεξοδικότερα στις επόμενες ενότητες, η ειδική στόχευση της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού ισοδυναμεί με την απο-νομιμοποίηση εκείνων των θεσμικών πλεγμάτων, τα οποία μέσα από διαφορετικές αλλά οπωσδήποτε συγκλίνουσες σε γενικές γραμμές ιστορικές τροχιές και δρομολόγια κατέληξαν στη μορφή του πολιτικού συστήματος της «Βιομηχανικής Κοινωνίας». Τα βασικά γνωρίσματα αυτού του πολιτικού συστήματος παγώνονται στη διάρκεια των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών και στο σύνολό τους έχουν αποδοθεί με τον όρο «Κεϋνσιανό Κράτος Πρόνοιας». Ανάμεσα στα γνωρίσματα αυτά συγκαταλέγονται ο προσανατολισμός της κρατικής πολιτικής είτε στον –έστω και ενδεικτικό– σχεδιασμό της οικονομίας είτε στη ρύθμιση των αγορών, η μακρο-οικονομική πολιτική ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης, η κορπορατιστική εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων στην πολιτική, η ευρεία και προοδευτική αναδιανομή εισοδήματος, η οικοδόμηση και περαιτέρω διεύρυνση θεσμών κοινωνικής προστασίας για όλους τους πολίτες και, τέλος, ο σχηματισμός της «Κεϋνσιανής Συναίνεσης» (ή κατ' άλλους του «Σοσιαλδημοκρατικού Συμβολαίου»), στη βάση της οποίας το σύνολο της κρατικής πολιτικής αποκτά ουσιαστική νομιμοποίηση έναντι των πολιτών. Μολονότι αυτή η ιστορική μορφή πολιτικού συστήματος αποτέλεσε αφ' ενός γεωγραφική εξαίρεση –στο βαθμό που αναπτύχθηκε σε ορισμένες μόνο από τις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης– και αφ' ετέρου μια σύντομη χρονική παρένθεση στη μακρόχρονη ιστορική πορεία ανάπτυξης του καπιταλισμού, εν τούτοις αναδείχθηκε σε ένα είδος «πολιτισμικού κεκτημένου» με αξιώσεις οικουμενικής ισχύος. Η κρίση αυτής της μορφής πολιτικά σχεδιασμένης και κοινωνικά αλληλέγγυας οικονομικής ανάπτυξης, που χρονικά –και όχι τυχαία– συμπίπτει με την εκδήλωση των δύο «πετρελαϊκών κρίσεων» στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, οδήγησε στην αμφισβήτηση όχι μόνο της αποτελεσματικότητας αλλά και της κανονιστικής ισχύος αυτής της ειδικής ιστορικής μορφής «μικτής οικονομίας». Η αμφισβήτηση αυτή προήλθε κυρίως από τις δυνάμεις εκείνες που συντάχθηκαν με το πολιτικό - ιδεολογικό ρεύμα του νεοφιλελευθερισμού, στο εσωτερικό του οποίου για ένα χρονικό διάστημα συμβίωσαν ετερόκλητες θεωρήσεις και σχολές σκέψης. Η ιδεολογική αμφισβήτηση του «Κεϋνσιανού Κράτους Πρόνοιας» υπήρξε αναμφίβολα θορυβώδης. Εάν η ιδεολογική ημερήσια διάταξη του νεοφιλελευθερισμού ήταν «πανσυλλεκτική», η πολιτική ημερήσια διάταξη διαμορφώθηκε με μεγαλύτερη προσοχή και συνέπεια. Για το λόγο αυτό, ίσως, η πολιτική αμφισβήτηση του «Κεϋνσιανού Κράτους Πρόνοιας» αποδείχθηκε περισσότερο αποτελεσματική. Έτσι, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 οι μεταβολές στα «πραγματικά μεγέθη» του πολιτικού συστήματος ήταν ριζικές. Η δυνατότητα παρέμβασης του κράτους στην οικονομία περιορίστηκε δραστικά στη ρύθμιση των ονομαστικών μεγεθών, πολιτική που σχεδιάζεται και ασκείται πλέον από θεσμούς, όπως οι κεντρικές τράπεζες, χωρίς άμεση ένταξη στο πολιτικό σύστημα και εκτός των ορίων του δημόσιου πολιτικού ελέγχου. Η αναδιανεμητική πολιτική περιορίστηκε πλέον σε κείνες τις ομάδες του πληθυσμού που πράγματι έχουν ανάγκη ενίσχυσης (και μπορούν να το αποδείξουν). Πεδία κρατικής πολιτικής, όπως η στέγαση, η υγεία, η παιδεία, η κοινωνική ασφάλιση, τα οποία επί δεκαετίες χρημα-

τοδοτήθηκαν από τους πολίτες, αναδιарθρώνονται προκειμένου είτε να ιδιωτικοποιηθούν είτε να λειτουργήσουν σύμφωνα με το μηχανισμό των «οιονεί αγορών». Η ανάπτυξη πλέον αποτελεί στόχο της πολιτικής που μπορεί να επιδιωχθεί και να επιτευχθεί αποτελεσματικότερα μέσω της απελευθέρωσης και της απορρύθμισης των επιμέρους αγορών. Όπως στην περίπτωση του «Κεϋνσιανού Κράτους Πρόνοιας» με την περίφημη «τεχνοδομή»¹¹, έτσι και στην περίπτωση του νεοπαγούς πολιτικού συστήματος με τις «επιστημικές κοινότητες» και τα «καθεστώτα γνώσης»¹², η άσκηση της κρατικής πολιτικής αποκτά το δικό της τεχνοκρατικό λόγο.

Η μετάβαση αυτή, πάντως, δεν υπήρξε ομαλή και ευθεία στην σύντομη μέχρι σήμερα ιστορική της πορεία. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 φαίνεται ότι η νέα υπό διαμόρφωση «Μονεταριστική Συναινέση» γνώρισε τη δική της «Νύχτα των Μεγάλων Μαχαίρων» και ότι ήδη έχει εισέλθει στη δική της «Θερμιδώρ». Η θορυβώδης ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού δείχνει να υποχωρεί, αφού έπαιξε με σχετική επιτυχία το ρόλο του πολιορκητικού κριού. Η νέα νομιμοποιητική ιδεολογία οφείλει να είναι καταλληλότερα προσαρμοσμένη στις σκοπιμότητες και στις ανάγκες της κρατικής πολιτικής. Ανάμεσα σε αυτές τις ανάγκες είναι και εκείνη για ένα νέο όραμα κοινωνίας, στην οποία οι πολίτες και τα εν γένει δρώντα υποκείμενα δεν θα χρειάζονται το παρεμβατικό κράτος, αποδοσμευόμενοι με τον τρόπο αυτό από τις «παραδοσιακές» πολιτικές εξαρτήσεις. Οι ποικίλες σκιαγραφήσεις της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας» καλούνται να εφοδιάσουν τους πολίτες με αυτό το νέο όραμα. Μάλιστα, στη λειτουργία τους αυτή έχουν αποδειχθεί καλύτερα εξοπλισμένες από τις προγονικές τους ιδεολογίες του νεοφιλελευθερισμού. Και τούτο επειδή, σε αντίθεση με τις τελευταίες, οι οποίες συγκρούονται μετωπικά με τις σοσιαλδημοκρατικές ιδεολογίες και ως εκ τούτου μετέχουν και οι ίδιες στην κρίση του «Κεϋνσιανού Κράτους Πρόνοιας», οι αντιλήψεις περί της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας» φέρουν μαζί τους τη δύναμη μιας νέας πραγματικότητας, που εξ ορισμού έχει ήδη ξεπεράσει την κρίση. Έτσι, όμως, το πιο ισχυρό μέρος του «σύγχρονου» απαξιώνεται και μεταμορφώνεται σε δεδομενικότητα. Ενώ, λοιπόν, στην αρχή οι αναφορές στην «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» έδειχναν ότι η τελευταία κατείχε τη θέση ενός «ιδεατού τέλους», η νοηματική της συσχέτιση με το «παραδοσιακό» έδειξε ότι στο εσωτερικό της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού η «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» μετασχηματίζεται σε δεδομενικότητα, σε αυτονόητο και συνακόλουθα μη αμφισβητήσιμο «κοινό τόπο». Η νομιμοποιητική αναφορά που επιχειρείται μέσω της «Κοινω-

11. Πρβλ. J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, Second Revised Edition, Mentor, New York, 1972.

12. Για την έννοια και τη χρήση της έννοιας «επιστημικές κοινότητες» βλ. P. Haas, «Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination», στο *International Organization*, Vol. 46, No 1, Winter 1992, pp. 1-35 καθώς και Em. Adler - P. Haas, «Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program», στο *ίδιο*, pp. 367-390. Αντίστοιχα, για την έννοια του «καθεστώτος γνώσης» βλ. ενδεικτικά D. Breslau, «The Political Power of Research Methods: Knowledge Regimes in U.S. Labour-Market Policy», *Theory and Society*, 26, 1992, pp. 869-902.

νίας της Γνώσης και της Πληροφορίας» είναι αντιφατική. Επειδή, στο βαθμό που κατά την ιδεολογική της λειτουργία επιχειρεί να εξοπλίσει το αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό με ένα νέο όραμα, είναι αναγκασμένη να προσδιορίσει αυτό το όραμα σαν νέο περιβάλλον, το οποίο περικλείει νέους περιορισμούς και νέα διαθέσιμα μέσα πολιτικής. Θέλοντας, εν τέλει, να αυτοσυσταθεί ως το σημείο που απαγορεύει κάθε επιστροφή στο «παραδοσιακό», είναι υποχρεωμένη να τροφοδοτείται απωθητικά από το ίδιο το «παραδοσιακό».

III. Κοινωνία των Πολιτών

Εάν οι νομιμοποιητικές αναφορές της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού στην «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» ήταν, όπως υποστηρίχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, γενικόλογες και εκ πρώτης όψεως απροσδιόριστες, δεν συμβαίνει το ίδιο με τη χρήση από την ιδεολογία αυτή του όρου «Κοινωνία των Πολιτών». Μολονότι η ιστορία του όρου «Κοινωνία των Πολιτών» είναι μακρά και έχει προκαλέσει σημαντικές συζητήσεις στο πλαίσιο του «Δυτικού Μαρξισμού»¹³ αλλά και στο πλαίσιο των συζητήσεων σχετικά με τον εκδημοκρατισμό των άλλοτε σοσιαλιστικών ή λαϊκών δημοκρατιών της Ανατολικής Ευρώπης¹⁴, η χρήση του ίδιου όρου από την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού δεν σχετίζεται, παρά μόνο κατ' αναλογία, προς την ιστορία του αυτή.

Στο πλαίσιο της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών» αποκτά νόημα μόνο κατά την αντιπαράθεσή του προς τον όρο «Κράτος». Η αντιδιαστολή αυτή, μάλιστα, αναδεικνύεται σε δύο διακριτά, όχι μόνο από αναλυτική άποψη, επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αντιδιαστολής των δύο όρων έχει ως πεδίο αναφοράς, πρώτον, την αμφισβήτηση του «παραδοσιακού» σοσιαλδημοκρατικού προτύπου και έπειτα τη συνηγορία υπέρ ενός «σύγχρονου» σοσιαλδημοκρατικού προτύπου¹⁵. Αυτή η κριτική στο «παραδοσιακό» περιλαμβάνει, με τη σειρά της, δύο στοιχεία. Το πρώτο από αυτά, επικοινωνώντας με τις αναφορές στην «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας», σχετίζεται, με το ξεπέρασμα της «Βιομηχανικής Κοινωνίας» και υποδεικνύει τις μεταβολές που έχουν επέλθει στην κοινωνική βάση της σοσιαλδημοκρατίας. Το δεύτερο στοιχείο, και εδώ είναι κρίσιμος ο ρόλος που διαδραματίζει η «Κοινωνία των Πολιτών», αναφέρεται και επιχειρεί να θέσει τις προϋποθέσεις για τη σύμπτυξη ενός «σύγχρονου» Σοσιαλδημοκρατικού Προτύπου, σύμφωνα με το οποίο τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα καλούνται να απεμπλακούν από τις ιδεολογικές και κυρίως οργανωτικές τους εξαρτήσεις από τα εργατικά συνδικάτα

13. Για μια συνοπτική παρουσίαση αυτών των συζητήσεων αλλά και για τη διευκρίνιση του όρου «Δυτικός Μαρξισμός» βλ. P. Anderson, *Considerations on Western Marxism*, NLB, London, 1978.

14. Διεξοδική εξέταση αυτών των ζητημάτων υπάρχει στο A. Arato - J. Cohen, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, 1994, καθώς και στο J. Keane [ed], *Democracy and Civil Society*, Verso, New York, 1988.

15. Πρβλ. A. Giddens, *ό.π.* (σημ. 6). Βλ., όμως, και Δ. Χαράλαμπος, *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1998.

και να οργανώσουν πλέον την κοινωνική τους βάση στο νέο πλαίσιο που προδιαγράφει η «Κοινωνία των Πολιτών».

Το δεύτερο επίπεδο αντιδιαστολής του όρου «Κοινωνία των Πολιτών» προς εκείνον του «Κράτους» παρουσιάζει επιπρόσθετο ενδιαφέρον για την περαιτέρω διερεύνηση της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού, καθώς η αντιδιαστολή αυτή εξειδικεύεται στην ελληνική περίπτωση. Εδώ, λοιπόν, η «Κοινωνία των Πολιτών» ως φορέας του «σύγχρονου» δεν αντιπαράκειται προς το «σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο κράτους» αλλά προς το «διογκωμένο ελληνικό κράτος». Στη συναφή βιβλιογραφία¹⁶, μάλιστα, η αντίστιξη μεταξύ του διογκωμένου ελληνικού κράτους αφ' ενός και της ισχνής ελληνικής κοινωνίας αφ' ετέρου έχει καθιερωθεί ως σταθερά, η οποία χαρακτηρίζει τον πολιτικό βίο της νεότερης Ελλάδας σε όλη την ιστορική του εκδίπλωση. Έτσι, κατά την ανάγνωση της νεότερης ελληνικής ιστορίας ανακαλύπτονται και εντοπίζονται «εκσυγχρονιστικές στιγμές», οι οποίες, ανεξάρτητα από την ακρίβεια και την ορθότητα των δεδομένων με τη βοήθεια των οποίων επιχειρείται να στοιχειοθετηθούν, αποκτούν πειστικότητα ως ιδεολογική αφήγηση, η οποία παραφράζοντας το παράδειγμα του Eric Hobsbawm θα μπορούσε να αποκληθεί «επιπόνηση του εκσυγχρονισμού»¹⁷. Βέβαια, από τη στιγμή που έχει αξιώσει την ισχύ οιοι «αξιωματός», η παραδοχή περί «διογκωμένου ελληνικού κράτους» δεν έχει ακόμα δοκιμαστεί ως προς την ορθότητα της θεμελίωσής της ούτε ως προς την επάρκεια των ποσοτικών και άλλων εμπειρικών στοιχείων με βάση τα οποία μετρίεται το υπερβολικό μέγεθος του ελληνικού κράτους¹⁸. Ένα τέτοιο εγχείρημα, ωστόσο, δεν εμπίπτει στο πλαίσιο αυτού του κειμένου.

16. Η αντιδιαστολή αυτή διατρέχει κυρίως τα Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981· του ίδιου, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977 καθώς και τα Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, και του ίδιου, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο Αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα, 1978. Η αντίληψη περί ισχνής «Κοινωνίας των Πολιτών» στην ελληνική περίπτωση επεκτείνει το χρονικό της ορίζοντα και στα συμβάντα του πρόσφατου ελληνικού πολιτικού βίου στο Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων: Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νο 1, Ιανουάριος 1993, σσ. 9-51. Στα έργα αυτά η αντίληψη περί διογκωμένου κράτους προκύπτει αρχικά από την ένταξη της επιχειρηματολογίας στην ευρύτερη προσέγγιση περί μητρόπολης-περιφέρειας. Το στοιχείο της ειρωνείας έγκειται στο ότι, μολοντί τα έργα αυτά έχουν ως πρόθεση να δείξουν τον εξηρημένο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας –με αναφορές κατά κύριο εάν όχι αποκλειστικό λόγο στην περίοδο του 19ου αιώνα–, έχουν καταλήξει σήμερα ως οχήματα υποστήριξης του αντίπαλου επιχειρήματος, αυτού δηλαδή του εκσυγχρονισμού. Περισσότερο προσεκτικές και επιμελημένες είναι οι θέσεις αλλά και η συνολική επιχειρηματολογία του Ν. Μουζέλη, *ό.π.* (σημ. 5). Ο τόνος φαίνεται να αλλάζει, ωστόσο, στο έργο του ίδιου, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια*, μετάφραση Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

17. Για διεξοδικότερη παρουσίαση αυτού του εγχειρήματος, καθώς και για συναφείς βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Αθ. Μποχώτης, *Αντικοινοβουλευτικές Αντιλήψεις κατά τη διάρκεια της Βασιλείας του Γεωργίου του Α΄*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, 1999.

18. Κινούμενος στην ίδια παράδοση ο Δ. Σωτηρόπουλος έχει σχετικοποιήσει την ισχύ αυτών των στοιχείων. Για μια αρχική διατύπωση βλ. Δ. Σωτηρόπουλος, «Η Εγγαστρίμυθη Εξουσία: Κοινωνία Πολιτών και Κεντρικό Κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία» στο Χρ. Λυριντζής - Η.

Αντίθετα, το ερευνητικό ενδιαφέρον προσανατολίζεται στη χρήση αυτής της παραδοχής που αποσκοπεί στην ενίσχυση της πειστικότητας του αιτήματος για πολιτικό εκσυγχρονισμό. Πιο συγκεκριμένα, η παραδοχή περί «διογκωμένου ελληνικού κράτους» λειτουργεί στο πλαίσιο αυτό ως γραμμή οριοθέτησης και συνακόλουθα απο-νομιμοποίησης του «παραδοσιακού» αλλά και, κατά μείζονα λόγο, ως «λόγος» που επιχειρεί να θεμελιώσει την εισαγωγή στην ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού του όρου «Κοινωνία των Πολιτών». Επιτελεί, με άλλα λόγια, ισοσθενή και ομόλογη λειτουργία με εκείνη που επιτελεί ο χαρακτηρισμός του «Σοσιαλδημοκρατικού Προτύπου» ως «παραδοσιακού». Η παρουσίαση, επομένως, θα ακολουθήσει στη συνέχεια τα εξής μεθοδικά βήματα:

- (α) Παρουσίαση της αντιδιαστολής μεταξύ «παραδοσιακού» και «σύγχρονου»
- (β) Περιγραφή:
 - (i) του τρόπου με τον οποίο επιχειρείται να αναπροσδιοριστεί το γενικό σύμφερον
 - (ii) του τρόπου με τον οποίο επιχειρείται η κινητοποίηση κοινωνικών δυνάμεων και
 - (iii) του τρόπου με τον οποίο αναπροσδιορίζονται μείζονες διαιρετικές τομές

Με την παραδοχή περί «διογκωμένου ελληνικού κράτους» η αντιδιαστολή μεταξύ «παραδοσιακού» και «σύγχρονου» εξειδικεύεται περαιτέρω. Έτσι, η απονομιμοποίηση του «παραδοσιακού» δεν περιορίζεται μόνο στην υπερτροφία και στην αναποτελεσματικότητα της κρατικής μηχανής, αλλά επεκτείνεται και στη νομιμοποιητική της βάση. Η τελευταία, σύμφωνα με τις εν λόγω αντιλήψεις, δεν είναι άλλη από τις πασίγνωστες στην ελληνική βιβλιογραφία σχέσεις πατρωνείας - πελατείας, οι οποίες όχι μόνο νομιμοποιούν αλλά και αναπαράγουν τον υπερτροφικό κρατικό μηχανισμό. Η εισαγωγή και η υιοθέτηση του όρου «σχέσεις πατρωνείας - πελατείας» στο χώρο των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα υπήρξε τις περισσότερες φορές καταχρηστική και αυθαίρετη¹⁹. Κατά συνέπεια, τόσο το πεδίο ορι-

Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος [επιμ.], *Κοινωνία και Πολιτική - Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996, σσ. 119-138. Στο πρόσφατο βιβλίο του (*Η Κορυφή του Πελατεϊακού Κράτους*, Ποταμός, Αθήνα, 2001) ο ίδιος συγγραφέας, αναφερόμενος σε μία από τις ανεξάρτητες μεταβλητές που μέχρι σήμερα έχουν χρησιμοποιηθεί προκειμένου να εξηγηθεί το υπερβολικό μέγεθος του νεοελληνικού κράτους, τον αριθμό με άλλα λόγια των δημοσίων υπαλλήλων, θεωρεί ότι η εξηγητική ισχύς αυτής της μεταβλητής έχει μικρότερη εμβέλεια σε σύγκριση με τη μεταβλητή της σύνθεσης και οργανωτικής κατανομής των δημοσίων υπαλλήλων στο εσωτερικό του δημόσιου τομέα.

19. Αυτή η κατάχρηση είναι εμφανής όταν η κατ' εξοχήν μικρο-πολιτική (κατά το μικρο-κοινωνιολογική) έννοια των σχέσεων «πατρωνείας - πελατείας» χρησιμοποιείται ως «περιέχον και πολ-λές φορές μονοσήμαντο αίτιο» προκειμένου να εξηγηθεί η λειτουργία μακρο-πολιτικών ή μακρο-κοινωνικών δομών, χωρίς την κατανόηση των οποίων είναι, τις περισσότερες φορές, ανεξήγητη και η εμφάνιση και πεισματική διατήρηση των σχέσεων «πατρωνείας - πελατείας» στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος. Από μεθοδολογική άποψη, αυτό το εξηγητικό ή ερμηνευτικό των μακρο-πολιτικών φαινομένων σχήμα πάσχει από το περίφημο σφάλμα κατά τη σύνθεση {composition fallacy}. Σε ορισμένες, μάλιστα, ακραίες εκδοχές αυτού του σχήματος η απλή και μόνο επίκληση αυτών των σχέσεων επιχειρείται προκειμένου να εξηγήσει (:) τύπους κοινωνικής διαστρωμάτωσης και να αντιπαρατεθεί στο «δυτικό μοντέλο» των ταξικών σχέσεων. Στο χώρο της ελληνι-

σμού όσο και η οριοθέτηση της ισχύος αυτής της έννοιας παρουσιάζονται ασαφείς. Ανεξάρτητα, όμως, από τις επιμέρους χρήσεις του, ο όρος «σχέσεις πατρωνείας - πελατείας» στη γενικότητά του καλύπτει και, επομένως, (προσδι)ορίζει συγκεκριμένες μορφές υπό τις οποίες τα επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα εισέρχονται και συμμετέχουν στο πολιτικό σύστημα. Όταν, επομένως, τα επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα συμμετέχουν στο πολιτικό σύστημα υπό τη μορφή των σχέσεων πατρωνείας - πελατείας, τότε η συμμετοχή αυτή εξ ορισμού χαρακτηρίζεται από σχέσεις εξάρτησης (συνήθως προσωπικής), από αποσπασματικότητα ως προς την έκφραση των συμφερόντων αυτών αλλά και από ανισότητα ως προς την εκπροσώπηση τους. Αυτή η συγκεκριμένη μορφή συμμετοχής των επιμέρους

κής πολιτικής επιστήμης η χρήση του όρου σχέσεις «πατρωνείας-πελατείας» έχει πλέον αποδείξει ότι είναι δυνατό να αναλύσει ορισμένες μόνον όψεις από τη σύσταση και λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος και ειδικότερα εκείνους τους τομείς πολιτικής εκπροσώπησης των κοινωνικών συμφερόντων που χαρακτηρίζονται από κατακερματισμό. Βλ. για παράδειγμα Ch. Lyrintzis, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», στο *West European Politics*, Vol. 7, No 2, April 1984, pp. 99-118 καθώς και Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια*, ό.π. (σημ.16) στα οποία οι σχέσεις «πατρωνείας - πελατείας» αφ' ενός και ο «λαϊκισμός» αφ' ετέρου παρουσιάζονται σαν εναλλακτικά οχήματα συσσωμάτωσης και ένταξης των πολιτών στην πολιτική και, εν τέλει, απόσπασης νομιμοποίησης. Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της ίδιας έννοιας στο Κ. Σπανού, «Εκλογές και Δημόσια Διοίκηση: Η Εκλογική Ενεργοποίηση των Ενδοδιοικητικών Πελατειακών Μηχανισμών» στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σσ. 165-199. Το ενδιαφέρον εδώ συνίσταται στο ότι η έρευνα έχει με σαφήνεια οριοθετήσει τόσο πραγματολογικά όσο και χρονικά το πεδίο αναφοράς της: ειδικότερα, η υπόθεση περί ενεργοποίησης δικτύων «πατρωνείας - πελατείας» προσδιορίζεται με σαφήνεια στη συμπεριφορά του κράτους-εργοδότη κατά τη χρονική συγκυρία μιας αβέβαιης ως προς το τελικό της αποτέλεσμα προεκλογικής περιόδου (εκείνης, δηλαδή, που προηγήθηκε των εθνικών εκλογών του Ιουνίου 1989). Πράγματι, οι σχέσεις «πατρωνείας - πελατείας» είναι χαρακτηριστικές όχι μόνο των προσωπικού χαρακτήρα εξαρτήσεων που διατρέχουν την εντός του δημόσιου τομέα «αγορά εργασίας» αλλά και την ελληνική αγορά εργασίας ευρύτερα. Για ανάλογα ευρήματα πρβλ. Α. Δεδουσόπουλος - Κ. Φωτεινοπούλου, *Διερεύνηση των Αναγκών της Αγοράς Εργασίας σε Τοπικό Επίπεδο*, αδημοσίευτη μελέτη, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1992 καθώς και Δ.Ν. Γράβαρης, *Τύποι Ορθολογικότητας και Ηθικο-Πολιτική Δέσμευση κατά την Παρέμβαση του Κράτους στην Αγορά Εργασίας: Επιδόματα Ανεργίας και Πολιτική Σύζευξης μεταξύ Προσφοράς και Ζήτησης Εργασίας*, αδημοσίευτη μελέτη, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1995. Ενώ στην κρατούσα αντίληψη της ελληνικής πολιτικής επιστήμης η έννοια των σχέσεων «πατρωνείας - πελατείας» υιοθετείται προκειμένου να εξηγηθούν παθογενείς, ούτως ειπείν, παρεκβάσεις στη λειτουργία μακρο-πολιτικών, κατά μείζονα λόγο, δομών, αντίθετα στο Θάνος Βερέμης, *Οι Επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα, 1977, η χρήση της έννοιας των σχέσεων «πατρωνείας - πελατείας» διακρίνεται από μεγαλύτερο βαθμό ενάργειας και ακρίβειας, καθώς είναι ενταγμένη στο «φυσικό» της από μεθοδολογική άποψη χώρο δεδομένου ότι εκκινεί από την επισημάνση και την ανάλυση μικρο-μηχανισμών (οι προσωποπαγείς σχέσεις εξάρτησης ή «φιλίας» μεταξύ στρατιωτικών αλλά και πολιτικών) προκειμένου να εξηγηθούν τα συγκεκριμένα και κανονικά επαναλαμβανόμενα μακρο-πολιτικά φαινόμενα των παρεμβάσεων του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου.

κοινωνικών συμφερόντων στο πολιτικό σύστημα δεν αφορά μόνο τις κατώτερες αλλά και τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και ομάδες. Υπό αυτήν την έννοια, ο όρος «σχέσεις πατρωνείας - πελατείας» δεν είναι δυνατό να υποκαταστήσει ούτε ταξικές σχέσεις ούτε ήδη διαμορφωμένα κοινωνικά συμφέροντα. Μάλλον, ο όρος αυτός έρχεται να περιγράψει μια πτυχή της ευρύτερης σχέσης μεταξύ πολιτικού συστήματος και κοινωνίας. Δεν αναφέρεται, λοιπόν, ούτε στο πολιτικό σύστημα καθαυτό ούτε, πολύ περισσότερο, στην ίδια την κοινωνία.

Χαρακτηριστικό του ότι οι σχέσεις πατρωνείας - πελατείας δεν αποτέλεσαν τον μοναδικό και ενδεχομένως ούτε τον κυρίαρχο τρόπο εκπροσώπησης στο ελληνικό πολιτικό σύστημα από τη μεταπολεμική περίοδο και μεταγενέστερα, είναι ότι σημαντικές μακρο-πολιτικές αποφάσεις, όπως για παράδειγμα η αναθεώρηση του φορολογικού συστήματος το 1955, η υποτίμηση της δραχμής έναντι του αμερικανικού δολαρίου το 1953, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1964, η άτοκη κατάθεση των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων στις τράπεζες για αρκετές δεκαετίες, η συνθήκη σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ κ.λπ. δεν διαμεσολαβήθηκαν από τις περίφημες σχέσεις πατρωνείας - πελατείας ούτε νομιμοποιήθηκαν με βάση αυτές τις σχέσεις. Θα ήταν δυνατό, μάλιστα, να υποστηριχθεί –και αυτό ως υπόθεση για περαιτέρω έρευνα– ότι οι «σχέσεις πατρωνείας - πελατείας» από τη μεταπολεμική περίοδο και μετέπειτα έχουν λειτουργήσει σαν ένα είδος «αναδιανεμητικών συσπειρώσεων»²⁰ με απώτερο στόχο τη νομιμοποίηση της έλλειψης και της απουσίας σαφών και ολοκληρωμένων αναδιανεμητικών πολιτικών εκ μέρους του κράτους²¹. Επίσης σε επίπεδο συγκρότησης και λειτουργίας μακρο-δομών του μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος φαίνεται ότι ο ρόλος των «σχέσεων πατρωνείας - πελατείας» μόνο ως διαμεσολαβούσα ή ενδιάμεση μεταβλητή μπορεί να τεθεί και να δοκιμαστεί²².

20. Η ιδέα περί «αναδιανεμητικών συσπειρώσεων» –όχι όμως και ο ίδιος ο όρος– έλκει την καταγωγή της από τις αναλύσεις στο John H. Goldthorpe, «Problems of Political Economy after the Postwar Period», στο Ch. S. Maier [ed], *Changing Boundaries of the Political*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1987.

21. Για τέτοιου είδους «υποκατάστατα» σαφών αναδιανεμητικών πολιτικών βλ. ενδεικτικά Δ. Οικονόμου, «Σύστημα Γης και Κατοικίας στη Μεταπολεμική Ελλάδα» στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου [επιμ.], *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1988, σσ. 57-113 καθώς και Ν. Τάσος, «Η Χρηματοδότηση του Κοινωνικού Κράτους», στο Π. Γετίμης - Δ. Γράβαρης [επιμ.], *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σσ. 123-145.

22. Πρβλ. σχετικά Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1984. Διαφορετικός είναι, ωστόσο, ο προσανατολισμός του επιχειρήματος στο Δ. Χαράλαμπος, *Πελατιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός*, Εξάντας, Αθήνα, 1989. Για την ίδια περίοδο σημαντική πρέπει πλέον να θεωρείται η συμβολή της υπόθεσης αλλά και του εννοιακού πλαισίου περί «εξαρθρωμένου κορπορατισμού» {disjointed corporatism}, η οποία αναπτύσσεται επιτυχώς στο Kostas A. Lavdas, *The Europeanization of Greece: Interest Politics and the Crises of Integration*, Macmillan, St. Martin's, London, New York, 1997, ειδικότερα κεφάλαια 2 και 3. Και τούτο επειδή τα ερευνητικά αποτελέσματα, στα οποία καταλήγει, αναφέρονται στο σύνολο των οργανωμένων συλλογικών συμφερόντων –μάλιστα το επίθετο «εξαρθρωμένος» προσδιορίζει αυτό το σύ-

Μολονότι η ισχύς και η εξηγητική εμβέλεια του όρου «σχέσεις πατρωνείας - πελατείας» είναι περιορισμένη, ωστόσο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι οι σχέσεις αυτές καλούνται να νομιμοποιήσουν μια παρεκβατική μορφή εκπροσώπησης των κοινωνικών συμφερόντων στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος και ιδιαίτερα έναν ημαρτημένο τρό-

νολο- και όχι σε εκείνα μόνο τα οργανωμένα συλλογικά συμφέροντα –κατά κύριο λόγο στις τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων ή των αγροτών- η παραδειγματική αλλά ταυτόχρονα επιλεκτική αναφορά στα οποία επέτρεψε την εισαγωγή και τη σχετική επικράτηση των αντιλήψεων περί κρατικού κορπορατισμού στην ελληνική βιβλιογραφία. Πρβλ. ενδεικτικά Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988. Σε πιο πρόσφατο έργο του ίδιου συγγραφέα (*Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα, 2001) η άποψη περί κρατικού κορπορατισμού ως σχήματος ασυμφιλίωτου προς εκείνο του κοινωνιακού κορπορατισμού μετριάζεται όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο αλλά και κατά την εφαρμογή του στην ειδική περίπτωση της Ελλάδας: «Ειδικά στη χώρα μας, παρά ορισμένα στοιχεία πλουραλισμού ή και κοινωνικού κορπορατισμού, διαπιστώνεται η κυριαρχία και αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια του κρατικού κορπορατισμού για το σύνολο σχεδόν των επαγγελματικών ενώσεων» [Γ. Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σελ. 35]. Η διαφοροποίηση εδώ έγκειται στην επιλογή του συγγραφέα να θεμελιώσει την κυριαρχία και την εμμονή του κρατικού κορπορατισμού παρά τη συνύπαρξη ετερογενών προς αυτόν σχημάτων εκπροσώπησης, όχι πλέον στο πλαίσιο της θεωρίας περί κορπορατισμού, αλλά στην ασύμβατη από θεωρητική άποψη προσέγγιση του Μ. Olson περί συλλογικής δράσης. Ο μετριασμός, επομένως, της αρχικής θέσης συντελείται με τη βίαιη απόσπαση της έννοιας του κρατικού κορπορατισμού από το προσήκον σε αυτήν θεωρητικό πλαίσιο και τη μεταφύτευσή της σε ένα εντελώς διαφορετικό. Το περίεργο, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ότι ο κρατικός κορπορατισμός αποτελεί ηθελημένη έκβαση της ορθολογικής δράσης των μεμονωμένων μελών αυτών των ομάδων, στο βαθμό που η εξάρτησή τους από το κράτος υποκινείται από την παροχή των περιφημων «επιλεκτικών κινήτρων» {selective incentives}. Εάν, όμως, αφετηρία και έσχατη θεμελίωση αυτής της επιλογής είναι τα αυτόνομα κίνητρα των μεμονωμένων δρώντων υποκειμένων, τότε σε τι διαφέρει ο κρατικός από τον κοινωνιακό κορπορατισμό, τουλάχιστον ως προς τη θεμελίωσή του; Εάν, πάλι, μη θεωρηθεί (όπως δεν θεωρείται από τον Γ. Μαυρογορδάτο) ότι ο κρατικός κορπορατισμός συνιστά μη ηθελημένη έκβαση ή συνέπεια του εξατομικευμένου ορθολογισμού, τότε η θεωρία περί ορθολογικής επιλογής –στην οποία στηρίζεται η αντίληψη του Μ. Olson περί συλλογικής δράσης- ευρίσκεται εν απορία, εκτός και εάν το διογκωμένο κράτος θεωρηθεί πλέον ως κράτος αλωμένο από ορθολογικά κατά τον προσανατολισμό τους εξατομικευμένα συμφέροντα. Στην περίπτωση αυτή, απομένει να ερευνηθεί και να παρουσιαστεί με σαφήνεια το κοινωνικό περιεχόμενο αυτού του ως προς τη μορφή του και μόνο εξατομικευμένου ορθολογισμού. Η μεταστροφή αυτή στην αντίληψη του Γ. Μαυρογορδάτου περί κρατικού κορπορατισμού φέρνει στην επιφάνεια ισχυρές εκλεκτικές συγγένειες προς τις αντιλήψεις του Κ. Τσουκαλά, όπως αυτές διατυπώνονται στο «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», (*ό.π.*, σμ. 16) Αυτές οι εκλεκτικές συγγένειες συνοψίζονται, τελικά, στην επανάληψη του σχήματος «διογκωμένο ελληνικό κράτος - ισχυρή κοινωνία των πολιτών», μόνο που τώρα η θεωρητική επιλογή είναι κοινή και στους δύο συγγραφείς (ο Κ. Τσουκαλάς, μάλιστα, αντί του όρου κρατικός κορπορατισμός επινοεί εκείνον του πελατειακού κορπορατισμού). Αυτή δεν είναι άλλη από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, στοιχεία της οποίας επικαλούνται και οι δύο προκειμένου να αναδείξουν την καχεξία της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα σε σύγκριση με την υπέρμετρη διόγκωση του ελληνικού κράτους. Η έρευνα του Χ. Χατζιωσήφ, ωστόσο, για τη διαδικασία ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας κατά τη χρονική περίοδο 1830-1940 (*Η Γηραιά Σελήνη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993) έδειξε όχι μόνο την καχεξία της ελληνικής ιδιωτικής οικονομίας αλλά και την ταξικά προσδιορισμένη αδυναμία του

πο προσδιορισμού του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας. Κατ' αντιδιαστολήν προς αυτή την παραδοσιακή μορφή προσδιορισμού του γενικού κοινωνικού συμφέροντος εισάγεται ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών» στην ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Η εισαγωγή αυτού του όρου καλείται να επιτελέσει δύο αναλυτικά και μόνο διακριτές λειτουργίες: πρώτον, να απο-νομιμοποιήσει τις «σχέσεις πατρωνείας-πελατείας» ως «παραδοσιακές» και, δεύτερον, να προσδιορίσει εναλλακτικά την ορθή σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Στο πλαίσιο, επομένως, της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών» χρησιμοποιείται ως νομιμοποιητική βάση του «σύγχρονου», του «σύγχρονου» δηλαδή τρόπου συσχέτισης της κοινωνίας προς το πολιτικό σύστημα.

Σε ένα γενικότερο επίπεδο, ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών» χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλωσει κατ' αρχάς έναν τρόπο εκπροσώπησης των επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος εντελώς διαφορετικό από αυτούς που χαρακτηρίζουν τόσο τον κορπορατισμό όσο και τα κόμματα μαζών. Αναφέρεται, έτσι, στην αυτόνομη κινητοποίηση των πολιτών αρχικά στην ίδια την κοινωνία με την οργάνωσή τους σε πολυειδείς συλλογικότητες ή ακόμα και σε κινήματα διεκδίκησης ή διαμαρτυρίας. Στην ελληνική περίπτωση, η χρήση του όρου «Κοινωνία των Πολιτών» αποβλέπει στην προβολή εναλλακτικών μορφών οργάνωσης των συμφερόντων των πολιτών για τη διεκδίκηση και υποστήριξη των πάσης φύσεως δικαιωμάτων τους. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται ο σχηματισμός μιας νέας νομιμοποιητικής βάσης για την πολιτική σε σύγκριση με την παλαιά των «σχέσεων πατρωνείας - πελατείας». Συσχετίζεται με την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού και εντάσσεται σ' αυτήν στο βαθμό που αφ' ενός έρχεται να ασκήσει κριτική στο ολιγαρχικά διαρθρωμένο -διογκωμένο ή μη- ελληνικό κράτος και αφ' ετέρου αναβαθμίζει τις εναλλακτικές και αυτόνομες μορφές οργάνωσης των πολιτών σε «σύγχρονο» τρόπο πολιτικής εκπροσώπησης των επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων. Εάν, πράγματι, ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών» παριστάνει ένα νέο και αναβαθμισμένο τρόπο προσδιορισμού του γενικού κοινωνικού συμφέροντος, τότε οφείλει να κατανοηθεί ως αίτημα παράπλευρο και συμπληρωματικό προς εκείνο του εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος. Έτσι, εάν οι «σχέσεις πατρωνείας - πελατείας» χαρακτηρίζονται ως σχέσεις εξάρτησης και τελικά αποκλεισμού των πολιτών από το πολιτικό σύστημα, οι σχέσεις εκπροσώπησης των κοινωνικών συμφερόντων που επιθυμεί να δηλώσει ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών» οφείλουν να εμφανίζονται και να είναι σχέσεις αυτονομίας και ακώλυτης συμμετοχής των πολιτών. Ο όρος, με άλλα λόγια, θα όφειλε να θεμελιώνεται στην πραγματική αρχή μιας σύγχρονης πολιτείας που δεν είναι, βέβαια, άλλη από αυτήν της λαϊκής κυριαρχίας. Ωστόσο, τόσο το στοιχείο της αυτονομίας όσο και εκείνο της ακώλυτης συμμετοχής στο πολιτικό σύστημα φαίνεται να αποψιλώνονται και να απομακρύνονται από αυτήν τη

ελληνικού κράτους να αναπτύξει συστηματικές παρεμβατικές πολιτικές. Ίσως, λοιπόν, η έρευνα θα πρέπει να χειραφετηθεί από το ζεύγος «ισχνη κοινωνία των πολιτών - διογκωμένο κράτος» και να εντάξει τις αναζητήσεις και τους προσανατολισμούς της σε περισσότερο λελογισμένα -και, επομένως, αδιάφορα ως προς τις τρέχουσες πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες- ερμηνευτικά σχήματα.

θεμελιωτική αρχή αφού το αίτημα του εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος μετατίθεται²³ στις πρακτικές των «δικτύων της πολιτικής», όπως αυτά περιγράφονται σαν συνιστώσες της «Κοινωνίας των Πολιτών». Η συμμετοχή και η κινητοποίηση των πολιτών εξαντλείται, έτσι, στην αυτόνομη εκπροσώπησή τους σε μικρές, κατά προτίμηση, ομάδες συμφερόντων, οι οποίες πλέον αρούνται τη συμμετοχή τους στο πολιτικό σύστημα από την αρχή του «λόγου διδόναι» {Accountability} του κράτους προς τους πολίτες/χρήστες/πελάτες των υπηρεσιών του. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, με τον τρόπο αυτό, φαίνεται να διολισθαίνει προς την πλασματική αρχή της κυριαρχίας του καταναλωτή, η οποία ισχύει μόνο για τα διψασμένα για μάθηση βλέμματα των πρωτοετών σπουδαστών της οικονομίας. Έτσι, η αντιδιαστολή ανάμεσα στο «παραδοσιακό» («σχέσεις πατρωνείας - πελατείας») και στο «σύγχρονο» («Κοινωνία των Πολιτών») εξαμίζεται στην ισχυρή αντιδιαστολή ανάμεσα στον «πολίτη / πελάτη» {citizen / client} και στον «πολίτη / χρήστη» {citizen / customer}, αφήνοντας άθικτο και εκτός πεδίου κριτικής το σκληρό πυρήνα του «παραδοσιακού», που είναι η ολιγαρχική δομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Αυτό το τελευταίο στοιχείο είναι εμφανές και από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι δέσμες δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά δικαιώματα) στο πλαίσιο που έχει θέσει ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών». Στην κλασική τους εκδοχή²⁴, αυτές οι δέσμες έχουν συνοψισθεί με τρόπο σαφή στην έννοια του πολίτευεσθαι {citizenship} και περιλαμβάνουν ως βασικό τους περιεχόμενο μια συγκεκριμένη ιεράρχηση αυτών των τριών τύπων δικαιωμάτων με κορυφαία στην ιεράρχηση αυτή τα κοινωνικά δικαιώματα. Με τον τρόπο αυτό η σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία επιχειρεί να θεσπίσει ορθούς κανόνες αποδοχής και νομιμοποίησης κοινωνικών ανισοτήτων. Κατά τη χρήση του όρου «Κοινωνία των Πολιτών», αντίθετα, τίθενται νέοι κανόνες νομιμοποίησης, οι οποίοι πρωτίτως αμφισβητούν αυτή την ιεράρχηση. Πιο συγκεκριμένα, τα δικαιώματα των πολιτών, ανεξάρτητα από το χαρακτηρισμό τους ως ατομικών, πολιτικών ή κοινωνικών, τίθενται εν σειρά σαν να ήταν ισόκυρα και ισοσθενή. Στην ελληνική περίπτωση ειδικότερα, με τη χρήση του όρου «Κοινωνία των Πολιτών» υιοθετείται ο από μηδενική βάση και εξυπαρχής προσδιορισμός των δικαιωμάτων των πολιτών, αφού πυρήνας της κριτικής είναι τα περίφημα «κεκτημένα». Μολονότι υπό τον όρο «κεκτημένα» νοούνται παρεκβατικές μορφές διεκδίκησης αναδιανεμητικών παροχών και, επομένως, παρεκβατικές μορφές αναγνώρισης και θέσπισης «κοινωνικών δικαιωμάτων», εν τούτοις γεγονός παραμένει ότι η αμφισβήτηση των «κεκτημένων» δεν σταματά στην παρεκβατική τους μορφή, οπότε λογική και αναμενόμενη συνέπεια θα ήταν η αποκατάσταση της ορθής μορφής των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά επεκτείνεται και στο αναδιανεμητικό τους περιεχόμενο, οδηγούμενη έτσι σε απροσδιοριστία των ιδίων των κανόνων νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος.

23. Η μετάθεση εδώ εννοείται με την ψυχανalyτική σημασία της φροϋδιανής Verschiebung.

24. T. H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, εισαγωγή-μετάφραση Όλγα Στασινοπούλου, Gutenberg, Αθήνα, 1997.

IV. Κυβερνητικότητα - Νέα Δημόσια Διοίκηση

Η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού αποδεικνύεται εξόχως πολιτική στο βαθμό που μεταφέρει την αντιδιαστολή ανάμεσα στο «παραδοσιακό» και στο «σύγχρονο» στην πυρηνική μορφή της πολιτικής εξουσίας που είναι το ίδιο το κράτος. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτής της ιδεολογίας είναι δυνατό να διακριθούν δύο απεικονίσεις του κράτους: μία «παραδοσιακή» και μία «σύγχρονη». Η αντιδιαστολή αυτή επιχειρείται με την εισαγωγή και τη χρήση του όρου «Κυβερνητικότητα» {Governance²⁵}. Κατ' αρχάς ο όρος «Κυβερνητικότητα» αντιδιαστέλλεται προς τον ετυμολογικά συγγενή προς αυτήν όρο «Κυβέρνηση» {Government}. Υπό τον τελευταίο όρο γίνεται αντιληπτή μια θεσμική –κατά κανόνα– ιεράρχηση τόσο των επιμέρους θεσμών όσο και των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων τους στο εσωτερικό ενός πολιτικού συστήματος. Ο όρος «Κυβέρνηση», με άλλα λόγια, σημαίνει μια σαφή ιεράρχηση θεσμών και εξουσιών, μέσω των οποίων ασκείται η πολιτική, ως δημόσια, εξουσία. Η άσκηση, μάλιστα, αυτής της εξουσίας είναι αποκλειστική και «προνομιούχος» αρμοδιότητα αυτών των οργάνων. Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι ο όρος «Κυβέρνηση» –παρά τις ποικίλες θεσμολογίζουσες και νομικίστικες θεωρήσεις του– αποτυπώνει, σε τελική ανάλυση, το ιστορικό γεγονός της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας. Πράγματι, σύμφωνα με την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού ο χαρακτηριζόμενος ως «παραδοσιακός» όρος «Κυβέρνηση» φέρει ως βασικές ορίζουσες δύο «ιστορικές πραγματικότητες»: αυτήν του εθνικού κράτους και εκείνη του κράτους - παραγωγού. Μια προσεκτικότερη εξέταση δείχνει ότι αυτές οι δύο «ιστορικές πραγματικότητες» συνοψίζουν, ουσιαστικά, δύο ουσιώδεις βαθμίδες ή «στιγμές» της κρατικής κυριαρχίας, νοουμένης τόσο κατά τη μορφή (νόμιμο μονοπώλιο των μέσων άσκησης φυσικής βίας) όσο και κατά το περιεχόμενό της (η λειτουργία του κράτους ως συνεκτικού ιστού της αστικής κοινωνίας που εμφανίζεται στην ικανότητα σχεδιασμού των επιμέρους πολιτικών του). Αυτές οι δύο «ιστορικές πραγματικότητες» και συνακόλουθα οι δύο ουσιώδεις «στιγμές» της κρατικής κυριαρχίας, σύμφωνα πάντοτε με την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού, τελούν εν κρίσει και αμφισβητούνται εμπράκτως από δύο πρόσφατες εξελίξεις: από την πύκνωση στις διαδικασίες διεθνοποίησης των οικονομικών σχέσεων και, επομένως, και των αναγκών –υπερεθνικών πλέον– ρυθμίσεών τους αφ' ενός και από την εξάντληση των ορίων ή την «αποτυχία» του παρεμβατικού κράτους αφ' ετέρου. Έτσι, η αμφισβήτηση της πρώτης «στιγμής» της κρατικής κυριαρχίας –το εθνικό κράτος– επιβεβαιώνει τον παραδοσιακό του χαρακτήρα υποδεικνύοντας τις οπισθοδρομικές και παλινδρομούσες αφυπνίσεις «παραδοσιακών» συναισθημάτων και συμπεριφορών (εθνικισμός, ξενοφοβία, ρατσισμός), ενώ η αμφισβήτηση της δεύτερης «στιγμής» της κρατικής κυριαρχίας –το κράτος/παραγωγός– αναδεικνύει τον παραδοσιακό χαρακτήρα του τελευταίου αναφερόμενη σε εξίσου νοσταλγικές στάσεις και πρακτικές αναβίωσης των μεταπολεμικών συστημάτων κρατικής παρέμ-

25. Κατά την ελληνική απόδοση της Governance προτιμήθηκε ο όρος Κυβερνητικότητα αντί του ευρύτερα χρησιμοποιούμενου όρου Διακυβέρνηση, δεδομένου ότι η σημασία αυτής της λέξης δεν αναφέρεται στην πρακτική της διακυβέρνησης αλλά στην ιδιότητα –που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν περιορίζεται μόνο στο κράτος ή στους πολιτικούς θεσμούς– του κυβερνάν.

βασης. Δεν είναι, επομένως, μια «νέα» πραγματικότητα αλλά οι προβαλλόμενες ως οπισθοδρομικές –ως αυτό, δηλαδή, που πράγματι είναι– αντιδράσεις απέναντι στην κρίση που χαρακτηρίζουν το «γεγονός» της κρατικής κυριαρχίας ως «παραδοσιακό».

Εάν αφ' ενός η κρίση και αφ' ετέρου η αμφισβήτηση του «παραδοσιακού» εσωτερικευθούν ως άρρηκτα στοιχεία και συνιστώσες του πολιτικού συστήματος, τότε τη θέση της «Κυβέρνησης» παίρνει η «Κυβερνητικότητα», η πιθανή ιδιότητα δηλαδή του κυβερνάν, η πιθανότητα με άλλα λόγια της λήψης αποφάσεων με δεσμευτικό χαρακτήρα. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι ο όρος «Κυβερνητικότητα» συνδέεται στενά κατά τη χρήση του με τον όρο «κράτος-στρατηγείο» ή «κράτος-επιτελείο». Με τον όρο αυτό γίνεται αντιληπτή μια μορφή κράτους, η οποία είτε έχει απολέσει είτε έχει εκχωρήσει (τυπικά ή άτυπα) μια σειρά αρμοδιοτήτων σε μορφώματα υπερ-εθνικά, υπο-εθνικά (περιφέρειες, νομούς κ.λπ.) ή παράπλευρα (επιχειρήσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις κ.λπ.) έχοντας, πάντως, κρατήσει την αποκαλούμενη επιτελική ικανότητα όχι συνολικού σχεδιασμού της πολιτικής αλλά συντονισμού όλων εκείνων των δικτύων που σχηματίζουν τα προαναφερθέντα μορφώματα. Ο όρος «Κυβερνητικότητα» έχει πεδίο εφαρμογής και τα τέσσερα επίπεδα άσκησης της πολιτικής, ενώ βασικό κριτήριο προσέγγισης και δοκιμασίας της είναι τα ποικίλα είδη «ύφους της πολιτικής» {policy styles}. Η δημόσια / κρατική πολιτική, στο πλαίσιο αυτό, σχετικοποιεί το δημόσιο χαρακτήρα της, καθώς ασκείται μέσω δικτύων ή καθεστώτων ή κοινοτήτων πολιτικής, ένα από τα μέλη των οποίων είναι και το κράτος-επιτελείο.

Σε αυτήν τη «σύγχρονη» απεικόνιση της «Κυβερνητικότητας» οι θεσμοί (κρατικοί ή μη) και οι αρμοδιότητες (εκχωρημένες ή όχι) τείνουν να συνδέονται εν σειρά και χωρίς ιεράρχηση, όπως ακριβώς και οι τύποι δικαιωμάτων στη σύγχρονη έννοια του πολιτεύεσθαι, όπως προβάλλεται από την «Κοινωνία των Πολιτών». Η αντιστοιχία αυτών των τάσεων δεν είναι τυχαία. Η εν σειρά σύνδεση αποσπασματικών σχέσεων ή θεσμών αλλά και ο, κατά τα φαινόμενα, αρχέγονος φόβος κάθε ιεράρχησης ή κάθε ανάδυσης λειτουργικού όλου, όπως τα στοιχεία αυτά απαντούν τόσο στην ιδιότητα του κυβερνάν («Κυβερνητικότητα») όσο και στην ιδιότητα του κυβερνάσθαι («Κοινωνία των Πολιτών») συνιστούν, στο πλαίσιο της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού, το στοιχείο της ανακλαστικότητας {Reflexivity}, το οποίο ορίζει και διαφοροποιεί ειδολογικά τη «σύγχρονη» από την «παραδοσιακή» πολιτική. Έτσι, ενώ η «παραδοσιακή» πολιτική οριζόταν ως ικανότητα παραγωγής πολιτικής, η «σύγχρονη» πολιτική, ως ανακλαστική, ορίζεται ως ικανότητα σύλληψης και σχεδιασμού της ικανότητας για παραγωγή πολιτικής. Στο αντικαθρέφτισμα αυτό η πολιτική αναγνωρίζει τον εαυτό της μέσα από την εκδήλωση ποικίλων διακινδυνεύσεων ή ρίσκων. Έτσι, το στοιχείο της κρίσης που χωρίζει ουσιαδώς την κοινωνία δεν ωθεί πλέον την πολιτική να αυτο-προσδιορίζεται ως δυνατότητα και ικανότητα μετασχηματισμού των μεμονωμένων πολιτών σε πολιτικό σώμα ή σε πολιτεία, αλλά, αντίθετα, φαίνεται να εξωθεί την πολιτική στην εσωστρεφή και μονήρη αυτο-συνείδησή της ως ικανότητα διαχείρισης των ποικίλων διακινδυνεύσεων ή ρίσκων που πλέον προκύπτουν από την άσκηση της πολιτικής της ίδιας²⁶. Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, ότι στον ορίζοντα αυτής της ανακλαστικό-

26. Πρβλ. σχετικά U. Beck - A. Giddens - S. Lash, *Reflexive Modernization*, Polity, Cambridge, 1994.

τητας δεν εισέρχονται ως ιδιαίτερα ρίσκα οι ανισότητες πρόσβασης των πολιτών στα περιφέρεια δίκτυα της πολιτικής. Αντίθετα, ως πλέον πρόσφορο μέσο για την αντιμετώπιση των ρίσκων παρουσιάζεται η ευελιξία των ρυθμίσεων και των κανόνων, καθώς και η μετακύλιση της ικανότητας παραγωγής πολιτικής είτε σε επιμέρους οργανώσεις της «Κοινωνίας των Πολιτών» είτε σε επιχειρήσεις αντιμετώπισης συγκεκριμένων ρίσκων. Με την ευελιξία αυτή θεωρείται ότι αυξάνει και η αποδοτικότητα του κράτους κατά την παροχή αγαθών και υπηρεσιών, στοιχείο που θα εξεταστεί στην αμέσως επόμενη παράγραφο.

Συσχετιζόμενη με την ευελιξία των ρυθμίσεων και, μέσω αυτής, με την αποτελεσματικότητα της κρατικής πολιτικής, η «Κυβερνητικότητα» παρουσιάζει ισχυρούς συγγενικούς δεσμούς με το πρόγραμμα απορρύθμισης του κρατικού μηχανισμού, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί στην αντίληψη περί «Νέας Δημόσιας Διοίκησης» {New Public Management}. Η «Νέα Δημόσια Διοίκηση», η οποία στην ελληνική περίπτωση έχει υποστηριχτεί και σε αρκετές περιπτώσεις έχει εφαρμοστεί ως μία από τις μείζονες τακτικές κινήσεις για την υλοποίηση του εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, αντλεί τις βασικές της ιδέες τόσο από το επιστημολογικό πρόγραμμα του πραγματισμού (επιστήμη είναι μόνο η χρήσιμη επιστήμη) όσο και από το θεωρητικό υπόδειγμα της Δημόσιας Επιλογής. Οι βασικές της προτάσεις²⁷ μπορούν να συνοψιστούν στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος εξωτερικής (αναδιάρθρωση, σύμπτυξη δικτύων, ανταγωνιστικότητα, σχέσεις εμπιστοσύνης με τους χρήστες των υπηρεσιών) και εσωτερικής (διαμόρφωση οριζόντιων καταμερισμών ρόλων, παράκαμψη της παραδοσιακής ιεραρχίας, κοστολόγηση των επιμέρους δραστηριοτήτων) ευελιξίας καθώς και στην εξοικονόμηση πόρων με την κατάρτιση προϋπολογισμών στο εσωτερικό της κάθε διοικητικής μονάδας είτε μηδενικής βάσης είτε στη βάση των παραγόμενων προϊόντων μετά από διαδικασίες αξιολόγησης. Αυτό το απορρυθμιστικό πρόγραμμα επιδιώκει την εισαγωγή και τη μεταφύτευση στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού λειτουργικών κανόνων και αρχών ομόλογων προς εκείνους της αγοράς ως μηχανισμού συλλογικής επιλογής.

Επιστρέφοντας στην ελληνική περίπτωση πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το αίτημα για

27. Πρβλ. σχετικές εκθέσεις ΟΟΣΑ, καθώς και την τετράτομη έκδοση της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τίτλο *Evaluating Socio-economic Programmes*, European Commission, Brussels, 1999, που περιέχει τις απαραίτητες τεχνικές οδηγίες για την αξιολόγηση της δραστηριότητας της διοικητικής πρακτικής. Στην Ελλάδα η εισαγωγή και συνηγορία υπέρ της «Νέας Δημόσιας Διοίκησης» απαντά κυρίως σε κείμενα του Παναγιώτη Καρκατσούλη στο βραχύβιο αλλά πάντως εντυπωσιακό ένθετο της εφημερίδας *Ημερησία* με τον τίτλο «Τετράδια Οικονομίας». Στην ελληνική βιβλιογραφία αυτά τα αιτήματα τίθενται στο ορθό πλαίσιο ανάλυσης και παρουσίασης στο Κ. Σπανού, *Διοίκηση, Πολίτες και Δημοκρατία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000. Εδώ, το ζήτημα της διοικητικής μεταρρύθμισης εξετάζεται όχι ως αυστηρά τεχνικό αλλά ως κατ' εξοχήν πολιτικό που συναρτάται άμεσα με τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος, ενώ σε πολλές από τις πτυχές της «Νέας Δημόσιας Διοίκησης», όπως η αντίληψη περί πολίτη-χρήστη, ασκείται κριτική όχι μόνο ως προς το πρότυπο του πολίτη-καταναλωτή το οποίο προβάλλουν αλλά και ως προς τις πιθανές συνέπειες από την εφαρμογή του αφού, όπως συνοπτικά υποστηρίζεται, «Η κυριαρχία του αγοραίου προτύπου απο-πολιτικοποιεί τη σχέση διοίκησης - πολιτών» [σελ. 502].

εκουγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης, όπως προωθείται από τους συνηγόρους της «Νέας Δημόσιας Διοίκησης», έχει μια βασική συνθήκη, η οποία συνήθως αγνοείται από τους περισσότερους αναλυτές. Η συνθήκη αυτή δεν είναι άλλη από την περίφημη δημοσιονομική πειθαρχία, η οποία πρόσφατα αποτυπώθηκε στο «Σύμφωνο Σταθερότητας» που έχει συνάψει η ελληνική κυβέρνηση με την Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο της διατηρησιμότητας στην Ευρωζώνη. Η πειθαρχημένη δημοσιονομική πολιτική δεν αποσκοπεί τόσο στον εκουγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης αλλά κυρίως αποτελεί εργαλείο για την επιδίωξη και την πραγμάτωση σκοπών μιας μονεταριστικού τύπου μακρο-οικονομικής πολιτικής, η οποία βέβαια ούτε σχεδιάζεται ούτε ασκείται από την ελληνική κυβέρνηση. Έτσι, το ύψος και η διάρθρωση τόσο των επιμέρους προϋπολογισμών όσο και εκείνου του ελληνικού κράτους προκύπτει από τις στοχεύσεις της νομοματικής πολιτικής, η οποία έχει περιέλθει στην αρμοδιότητα του αστερισμού των κεντρικών τραπεζών με κορυφαία την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.

Η χρήση του όρου «Νέα Δημόσια Διοίκηση» αντιστοιχεί προς τη χρήση του όρου ευέλικο κράτος-επιτελείο και συνακόλουθα προς την εικόνα περί πολιτικού συστήματος που φέρει ο όρος «Κυβερνητικότητα», δεδομένου ότι αποβλέπει αφ' ενός στον ποσοτικό περιορισμό των διοικητικών υπηρεσιών αλλά και των ποικίλων οργανισμών που εποπτεύονται από το κράτος και αφ' ετέρου στην ποιοτική τους αναδιάρθρωση. Στο εγχείρημα αυτό κρίσιμο ρόλο διαδραματίζει πλέον η διαδικασία της αξιολόγησης των επιμέρους πολιτικών κυρίως κατά το στάδιο της εφαρμογής τους. Τα βασικά κριτήρια αξιολόγησης των πολιτικών και επομένων και τα κριτήρια ανασχεδιασμού των θεσμών και των οργάνων της δημόσιας διοίκησης, σύμφωνα με την αντίληψη περί «Νέας Δημόσιας Διοίκησης», είναι η ποσοτικοποίηση της συνολικής κρατικής λειτουργίας –«οι στόχοι της πολιτικής πρέπει να είναι μετρήσιμοι»²⁸– και κυρίως ο περιορισμός στις «ανελαστικότητες» των δαπανών οι οποίες, σύμφωνα με όσα υποστηρίζονται, είναι προϊόν προνομιακών προσβάσεων ποικίλων κοινωνικών συμφερόντων στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να γίνει διάκριση ανάμεσα στην πραγματική, ας πούμε, αφ' ενός και στην ιδεολογική λειτουργία της αξιολόγησης αφ' ετέρου. Κατ' αρχήν, η αξιολόγηση ως ιδιαίτερο στάδιο και διαδικασία στο συνολικό «κύκλο της κρατικής πολιτικής» είναι ένα εργαλείο εξορθολογισμού της λειτουργίας των θεσμών μέσα από τους οποίους διέρχεται η κρατική πολιτική κατά τα διάφορα στάδια και φάσεις διαμόρφωσής της. Το πρόβλημα, ωστόσο, εγείρεται αρχικά όταν η διαδικασία της αξιολόγησης προσλαμβάνει έναν αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα, καθώς έρχεται να αντικαταστήσει την απόφαση (ή τη μη-απόφαση) για πολιτική παρέμβαση. Στην περίπτωση αυτή η αξιολόγηση καθώς και τα κριτήρια εξορθολογισμού της πολιτικής τα οποία προβάλλει χρησιμοποιούνται σαν νομιμοποιητικές αναφορές κατά τη διαμόρφωση της ημερήσιας διάταξης της πολιτικής. Τα κριτήρια, με άλλα λόγια, της αξιολόγησης αποτελούν ταυτόχρονα κριτήρια επιλογής εκείνων

28. Η υποστήριξη των μετρήσιμων στόχων της πολιτικής απαντά και στο βιβλίο του Γιώργου Πασχαλίδη, *ό.π.* (σημ. 8).

των ζητημάτων ή προβλημάτων με τα οποία θα ασχοληθεί η κρατική πολιτική. Σε τελική ανάλυση, αυτά τα κριτήρια επιλογής αναβαθμίζονται, ως μη όφειλαν, σε κριτήρια ένταξης ή αποκλεισμού των κοινωνικών συμφερόντων στη συνολική διαδικασία διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής. Στην περίπτωση αυτή, η αξιολόγηση υπερβαίνει το χαρακτήρα της ως μέσο εξορθολογισμού και αποκτά ένα σαφώς πολιτικό και ιδεολογικό χαρακτήρα. Η αξιολόγηση, με τον τρόπο αυτό, μετατρέπεται από μέσο σε σκοπό της κρατικής πολιτικής. Η μετατροπή, μάλιστα, αυτή συντελείται χωρίς διαμεσολάβηση. Πιο συγκεκριμένα, αντί τα κριτήρια της αξιολόγησης να «φιλτράρουν» τους στόχους και τους σκοπούς της κρατικής πολιτικής προκειμένου να προσδιορίσουν τα πλέον πρόσφορα μέσα για την επίδωξή τους, τα κριτήρια αυτά προβάλλουν σαν να ήταν οι κατ' εξοχήν σκοποί της κρατικής πολιτικής, αποκρύπτοντας τους πραγματικούς στόχους και σκοπούς της τελευταίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας της αξιολόγησης αποτελεί η εφαρμογή της στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Ειδικότερα, τείνοντας ή επιχειρώντας να νομιμοποιήσει πολιτικές αποφάσεις για τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης στο πεδίο αυτό, επικαλείται την υιοθέτηση τεχνικών κριτηρίων για την αποτελεσματικότερη λειτουργία του κράτους με αποτέλεσμα να αποκρύπτει και να θέτει εκτός δημόσιου διαλόγου τους λόγους για τους οποίους επιλέγεται ένα σύστημα προστασίας των πολιτών όχι καθολικό αλλά επιλεκτικό και τους λόγους για τους οποίους, επομένως, περιορίζονται οι ήδη χαμηλές κοινωνικές δαπάνες του προϋπολογισμού. Οι τεχνικά προσδιορισμένοι στόχοι της αξιολόγησης επικαλύπτουν εν είδει παλιμψήστου τους πολιτικούς στόχους της δημοσιονομικής πειθαρχίας αλλά και την πολιτική επιλογή για ένα μικρό, ευέλικτο κράτος-επιτελείο. Από το σημείο αυτό και εφεξής η πολιτική μεταμορφώνεται σε τεχνοκρατική ιδεολογία, αναγκάζοντας με τον τρόπο αυτό και την κριτική στην πολιτική να περιορίζει ε-αυτήν στην τεχνική κριτική επιλογής των πλέον πρόσφορων μέσων για την επίδωξη δεδομένων πια σκοπών.

V. Κεντροαριστερά

Ενώ οι νομιμοποιητικές αναφορές της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες επιχειρούσαν τη συσχέτιση αυτής της ιδεολογίας με το «σκληρό πυρήνα» του πολιτικού συστήματος, δηλαδή με το κράτος καθώς και με τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας, η νομιμοποιητική αναφορά που ανακύπτει από τη χρήση του όρου «Κεντροαριστερά» επιχειρεί να συσχετίσει την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού με την «πολιτική αγορά», με το πεδίο δηλαδή ανταγωνισμού των πολιτικών κομμάτων για τη λαϊκή ψήφο.

Η χρήση του όρου «Κεντροαριστερά» στο πλαίσιο της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού είναι δυνατό να προσεγγιστεί από δύο διακριτές οπτικές γωνίες, από τις οποίες η πρώτη αναφέρεται στη *stricto sensu* ιδεολογική λειτουργία αυτού του όρου και η δεύτερη στη συσχέτισή του με μια νέας μορφής κομματική οργάνωση. Και ενώ η πρώτη προσέγγιση φέρνει στο φώς τη λειτουργία της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού

που αναφέρεται στον αναπροσδιορισμό των μειζόνων διαιρετικών τομών, η δεύτερη προσέγγιση αναδεικνύει με τρόπο πειστικό τη λειτουργία αυτής της ιδεολογίας που αφορά τους τρόπους κινητοποίησης των κοινωνικών δυνάμεων.

Στην ελληνική πολιτική ζωή από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1980 ο ανταγωνισμός μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων, η πρακτική των πολιτικών κομμάτων και η πολιτική συμπεριφορά των πολιτών υπερ-προσδιορίστηκε από τη μείζονα διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά». Παρά τον απλουστευτικό της χαρακτήρα –άραγε ποια διαιρετική τομή δεν απλουστεύει την ούτως ή άλλως σύνθετη πολιτική εμπειρία;– η διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά» απηχούσε τυπικά γνωρίσματα του ελληνικού πολιτικού βίου, όπως ο Εμφύλιος, το μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα με τις συχνές παρεκτροπές του από τους κανόνες του κοινοβουλευτισμού, την επτάχρονη δικτατορία (1967-1974) και το αίτημα λειτουργικής αποκατάστασης του κράτους δικαίου με την ανάδειξη στην κυβέρνηση των νικητών του Β' Παγκοσμίου πολέμου που ήταν ταυτόχρονα και οι ηττημένοι του Εμφυλίου. Στο διαιρετικό σχήμα, λοιπόν, «Δεξιά - Αντιδεξιά» ενυπάρχει το αίτημα για εκδημοκρατισμό του ελληνικού πολιτικού συστήματος με τη συμμετοχή σε αυτό όλων εκείνων που οι δομές και η λειτουργία του μετεμφυλιακού κράτους είχαν αποκλείσει. Η αξίωση αυτή φάνηκε να υλοποιείται το 1981 με την «Αλλαγή», με την ανάδειξη δηλαδή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, το οποίο άλλωστε επικαλέστηκε την εκπροσώπηση αυτών των αποκλεισμένων δυνάμεων. Ο εκδημοκρατισμός, ωστόσο, περιορίστηκε στην εγγύηση της μορφής του κράτους δικαίου και στην ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού χωρίς, παράλληλα, να επεκταθεί και στη μεταρρύθμιση των δομών της κρατικής πολιτικής, που είχαν κληροδοτηθεί άθικτες από το μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα²⁹. Αντίθετα, η πρακτική των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 δείχνει αβίαστα τη χρησιμοποίηση αυτών των δομών κρατικής πολιτικής για την επιδίωξη και την πραγμάτωση των δικών του, αυτήν τη φορά, σκοπών. Στο πλαίσιο αυτό, η χρήση της διαιρετικής τομής «Δεξιά - Αντιδεξιά» παράγει ένα «πλεόνασμα ουτοπίας», όλων δηλαδή εκείνων που έμεναν να πραγματοποιηθούν προκειμένου να υλοποιηθεί πλήρως το πρόγραμμα της «Αλλαγής».

Η εισαγωγή του όρου «Κεντροαριστερά» σαν πυξίδα πολιτικού και ιδεολογικού προσανατολισμού του ΠΑΣΟΚ από το 1996 και εφεξής έρχεται κατ' αρχάς να απαμβλύνει και στη συνέχεια να εξουδετερώσει τη μείζονα διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά»³⁰.

29. Πρβλ. Δ. Γράβαρης, «Το Χτίσιμο του Κοινωνικού Κράτους: Από τον Κομματικό Λόγο στις Κρατικές Πολιτικές», στο Μ. Σπουρδαλάκης [επιμ.], *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, 1998, σσ. 91-120.

30. Στην πολιτική επιστήμη ο όρος «διαιρετική τομή» {cleavage} –ακριβέστερη απόδοση αυτού του όρου θα ήταν σχίσμα– εισάγεται για πρώτη φορά από τους S.M. Lipset και St. Rokkan (κυρίως από τον δεύτερο) στο βιβλίο τους *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Free Press, New York, 1967. Στην ελληνική βιβλιογραφία χρήση αυτού του όρου και μάλιστα με αναφορά στο «σχίσμα Δεξιά - Αντιδεξιά» γίνεται αρχικά στο Στ. Αλεξανδρόπουλος, «Κόμματα και Κοινωνικός Μετασχηματισμός μπροστά στο 2000» στο Η. Κατσούλης [επιμ.], *Η Ελλάδα μπροστά στο 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988 και στου ιδίου, «Τάσεις Κορπορατιστικής Αντιπροσώπευσης και Ελληνική Πράγματικότητα», στο *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, No 4, 1990 και

ως «παραδοσιακή» και, όπως θα φανεί στη συνέχεια, να κατασιγάσει το αίτημα για εκδημοκρατισμό.

Μια πρώτη διαφοροποίηση στην ιδεολογική λειτουργία των δύο διαιρετικών τομών, της «παραδοσιακής» και της «σύγχρονης», συνίσταται στο ότι, ενώ η διαιρετική τομή «Δεξιά-Αντιδεξιά» απέβλεπε στη συσπείρωση των ψηφοφόρων και στη νομιμοποίηση του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ ανεξάρτητα από την κυβερνητική του πρακτική –και εδώ συνίσταται το δημοκρατικό έλλειμμα της πολιτικής του λαϊκού ριζοσπαστισμού– αντίθετα, η διαιρετική τομή «Κεντροαριστερά - Κεντροδεξιά» αποβλέπει κυρίως στη νομιμοποίηση των κυβερνητικών επιλογών του ΠΑΣΟΚ και, κατά δεύτερο λόγο, στη συσπείρωση των ψηφοφόρων.

Τα δύο νέα στοιχεία που συνεισφέρει στην ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού ο όρος «Κεντροαριστερά» είναι, πρώτον, ο αυτο-προσδιορισμός της ως μετα-ψυχροπολεμικής ιδεολογίας και, δεύτερον, η σημασιολογική ταύτιση του πρώτου συνθετικού «Κεντρο - «με τον περίφημο «Μεσαίο Χώρο». Ο αυτο-προσδιορισμός του ιδεολογικού πεδίου αναφοράς του όρου «Κεντροαριστερά» ως μετα-ψυχροπολεμικού εμπεριέχει κατ' αρχήν και τους σημαίνοντες λόγους για τους οποίους η διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά» απαξιώνεται ως «παραδοσιακή». Ο πρώτος από αυτούς έγκειται στο ότι το τέλος της ψυχροπολεμικής περιόδου ορίζεται αποκλειστικά με την κατάρρευση των λαϊκών και σοσιαλιστικών δημοκρατιών της Ανατολικής Ευρώπης, οπότε εσωτερικεύεται από την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού και ως αυτονόητη ήττα της αριστερής ή σοσιαλιστικής ιδεολογίας και πολιτικής. Ο δεύτερος λόγος, που είναι παράγωγο και εξειδίκευση του πρώτου στην ελληνική περίπτωση, έγκειται στο ότι αυτή η ίδια κατάρρευση αφήνει χωρίς νόημα τη διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά», καθώς η τελευταία νοηματοδοτείται πρωτίστως από τα συμβάντα και τις εξελίξεις της μετεμφυλιακής περιόδου, η οποία με τη σειρά της προσδιορίζεται εν πολλοίς από τις σκοπιμότητες –ιδεολογικές και πολιτικές– της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου. Στους λόγους αυτούς πρέπει να προστεθεί και η συντηρητική στροφή των εργατικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης, οπότε η χρήση του όρου «Κεντροαριστερά» έρχεται να νομιμοποιήσει και αυτήν τη συντηρητική στροφή. Στο πλαίσιο αυτό αποδυναμώνεται το νοηματικό περιεχόμενο του δεύτερου συνθετικού «-αριστερά» υπέρ του νοηματικού περιεχομένου του πρώτου συνθετικού «Κεντρο-».

Εάν κατά τον αυτο-προσδιορισμό της «Κεντροαριστεράς» ως μετα-ψυχροπολεμικής ιδεολογίας η νοηματική σχέση ανάμεσα στα δύο συνθετικά του όρου μοιάζει με παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, κατά τη σημασιολογική ταύτιση του πρώτου συνθετικού με το διαβόητο «Μεσαίο Χώρο» ολοκληρώνεται ο ιδεολογικός ευνουχισμός του δεύτερου συνθετικού, της «-αριστεράς», αφού πλέον τίθεται εκτός παιγνίου. Η στροφή εδώ δεν είναι προς τις δυνάμεις του Κέντρου, «παραδοσιακά αντιδεξιές», αλλά προς τον τεχνητό χώρο που καταλαμβάνει στα χωρικά υποδείγματα περί πολιτικής και στις δημοσκοπήσεις, που τις περισσότερες φορές οικοδομούν με χαρακτηριστική αφέλεια τις υποθέσεις και τα ερωτημα-

τολογία τους στη βάση αυτών των υποδειγμάτων, ο μεσαίος ψηφοφόρος {median voter}. Στην πολιτική αγορά ο τελευταίος είναι εξίσου πλασματικός με τον καταναλωτή που μόνο καθ' υποφοράν εμφανίζεται κυρίαρχος στην οικονομική αγορά. Από τον τεχνητό όρο «μεσαίος χώρος» έως το πλάσμα και στη συνέχεια στο ιδεολόγημα «μεσαίος ψηφοφόρος» η απόσταση που μένει πλέον να διανυθεί είναι μικρή και τα όρια δυσδιάκριτα. Υπό τη συγκεκριμένη χρήση του όρου «Κεντροαριστερά» η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού αποδέχεται άκριτα και σαν αυτονόητο ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των πολιτικών κομμάτων είναι πολιτική αγορά, οπότε οι κοινωνικές δυνάμεις διασπώνται σε μεμονωμένους ψηφοφόρους / καταναλωτές πολιτικών προγραμμάτων ενώ τα πολιτικά κόμματα όχι μόνο θεωρούνται αλλά οφείλουν να πράττουν σαν να ήταν επιχειρήσεις. Στην περίπτωση αυτή ο πολιτικός εκσυγχρονισμός υιοθετεί σαν να ήταν δικό του ένα ιδεολογικό στοιχείο που στην πραγματικότητα έχουν «γεννήσει» οι δημοσκοπήσεις και το ενσωματώνει στο εσωτερικό του. Με αυτό το παιγνίδι των «φαντασμάτων» ή ακριβέστερα των «προσωπείων» η νομιμοποιητική αναφορά του όρου «Κεντροαριστερά» παραμένει στην επιφάνεια της συγκυρίας του πολιτικού ανταγωνισμού, αφήνοντας, ωστόσο, άθικτη τη σχέση του πολιτικού συστήματος με τα ανταγωνιστικά και αντιτιθέμενα κοινωνικά συμφέροντα, αφήνοντας, με άλλα λόγια, άθικτο εκείνο το στοιχείο που μένει να εκσυγχρονιστεί: τις μετεμφυλιακές και για το λόγο αυτό «παραδοσιακές» δομές κρατικής πολιτικής.

Αυτό το έλλειμμα εκδημοκρατισμού που χαρακτηρίζει τη χρήση του όρου «Κεντροαριστερά» στο πλαίσιο της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού καθίσταται εμφανέστερο, εάν η χρήση αυτού του όρου προσεγγιστεί ως προς τη συσχέτισή του με την ιδεώδη γι' αυτόν και επομένως «σύγχρονη» μορφή κομματικής οργάνωσης. Εάν στην «παραδοσιακή» διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά» αντιστοιχούσε μια «παραδοσιακή» μορφή κομματικής οργάνωσης που συνέπιπτε με τον τύπο του «κόμματος μαζών», στη «σύγχρονη» διαιρετική τομή «Κεντροαριστερά - Κεντροδεξιά» αντιστοιχεί μια «σύγχρονη» μορφή κόμματος που τείνει να συμπέσει με τους τύπους του «κόμματος - δικτύου» ή του «κόμματος - καρτέλ»³¹. Η αντιστοιχία αυτή εξυπνοεί και δύο διαφορετικές μορφές κινητοποίησης των κοινωνικών δυνάμεων. Έτσι, για το κόμμα μαζών η κινητοποίηση των κοινωνικών δυνάμεων στο εσωτερικό της κομματικής οργάνωσης είναι πυκνή και έντονη. Παρά την ολιγαρχική δομή στην οποία τελικώς αποκρυσταλλώνεται αυτή η μαζική συμμετοχή³², η λειτουργία του κόμματος μαζών απαιτεί την ενεργό συμμετοχή των πολιτών - μελών του κόμματος στον πολιτικό βίο ακόμα και εάν πολλές φορές η συμμετοχή αυτή εκφυλίζεται σε απλή τελετουργία. Η διαιρετική τομή «Δεξιά - Αντιδεξιά» και η σύστοιχη προς αυτήν μορφή του κόμματος μαζών δείχνει την ανάγκη για συνεχή κινητοποίηση της κομματικής βά-

31. Πρβλ. Β. Γεωργιάδου, «Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο κόμμα-δίκτυο: Όψεις της οργανωτικής ανασυγκρότησης των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Φθινόπωρο 2000 - Άνοιξη 2001, τεύχ. 5-6, σσ. 203-235, όπου παρατίθεται και εξετάζεται η συναφής ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

32. Βλ. R. Michels, *Η Κοινωνιολογία των Κομμάτων*, μετάφραση Γ. Ανδρουλιδάκης, Γνώση, Αθήνα, 1987.

σης αλλά και για την παρουσία μιας μορφής κομματικής οργάνωσης με βασική λειτουργία την εκπαίδευση και την ανάδειξη πολιτικών στελεχών, τα οποία πρώτα θα είχαν δοκιμαστεί ως κομματικά στελέχη.

Αντίθετα, η κομματική μορφή οργάνωσης που συμπίπτει με τον τύπο του κόμματος - δικτύου είναι μια οριζόντια οργανωτική μορφή χωρίς ευρεία κομματική βάση. Η τελευταία κινητοποιείται κατά αραιά χρονικά διαστήματα και μόνο κατά τρόπο τελετουργικό (κομματικά συνέδρια, προεκλογικές συγκεντρώσεις κ.τ.τ.). Οι λειτουργίες που επιτελούσε και οι ρόλοι που διαδραμάτιζε η κομματική βάση στην περίπτωση του κόμματος μαζών επιτελούνται τώρα από επιμέρους δρώντες ή οργανώσεις εκτός του κομματικού μηχανισμού. Ο τελευταίος περιορίζεται στα επιτελικά όργανα, ενώ η σχέση του με τους πολίτες / ψηφοφόρους διαμεσολαβείται από εταιρείες δημοσκοπήσεων, διαφημιστικά γραφεία, συμβούλους επικοινωνίας και μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η συμμετοχή των πολιτών στην κομματική οργάνωση δεν είναι πλέον απαραίτητη για την ανάδειξη πολιτικών στελεχών, αφού τα τελευταία επιλέγονται εντός του δικτύου εκείνου στο οποίο έχει εξακτινωθεί η εμβέλεια του κομματικού επιτελείου.

Η απαξίωση της διαιρετικής τομής «Δεξιά - Αντιδεξιά» ως «παραδοσιακής» και η συνακόλουθη προς αυτήν απομάκρυνση από την οργανωτική μορφή του κόμματος μαζών επιχειρήθηκε από την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού μέσω της κριτικής που άσκησε ο τελευταίος στο λαϊκισμό ως πρακτικής με ασαφείς και απροσδιόριστους στόχους και με παράκαμψη των θεσμών εν ονόματι του λαού. Και στην περίπτωση αυτή, όμως, η κριτική που ασκήθηκε εξαντλήθηκε στις μορφές και όχι στο περιεχόμενο του λαϊκισμού. Διότι, εάν η γενικόλογη και ασαφής επίκληση στο λαό ως το κορυφαίο υποκείμενο της πολιτικής ενέχει οπωσδήποτε το φαντασιακό στοιχείο της ψευδούς συνείδησης και της στρέβλωσης επομένως του αιτήματος για εκδημοκρατισμό, η επίκληση αυτή απηχούσε κατά τρόπο όχι μόνο ψευδή αλλά και αναγκαίο το αίτημα εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος και την οικοδόμηση θεσμών δημοκρατικού ελέγχου όχι μόνο της πολιτικής αλλά και της οικονομίας. Σε τελική ανάλυση και υπό το πρίσμα της χρονικής απόστασης που έχει διανυθεί, ο λαϊκός ριζοσπαστισμός που χαρακτήρισε το ΠΑΣΟΚ από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 υπήρξε μια στρεβλή αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία είχαν περισταλεί ως προς την ισχύ τους από τις μέχρι τότε κυβερνήσεις της «Δεξιάς». Είναι, μάλιστα, αυτό το στοιχείο του λαϊκού ριζοσπαστισμού που (αυτό) χαρακτήρισε το ΠΑΣΟΚ ως «δημοκρατική παράταξη». Το όριο και η «αλήθεια» του λαϊκού ριζοσπαστισμού έγκεινται στην απουσία κινητοποίησης εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων οι οποίες είχαν συμφέρον από το δημοκρατικό εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος. Στο εσωτερικό της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού, κατ' αντιδιαστολή, οι προτεραιότητες φαίνεται να έχουν αντιστραφεί, μολονότι το πολιτικό αποτέλεσμα είναι ταυτόσημο. Ενώ ως πρώτιστος στόχος έχει τεθεί ο εκσυγχρονισμός του πολιτικού συστήματος, το εγχείρημα αυτό δείχνει πως δεν χρειάζεται όχι μόνο την κινητοποίηση εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων που έχουν συμφέρον από το δημοκρατικό εκσυγχρονισμό αλλά την κινητοποίηση κοινωνικών δυνάμεων εν γένει. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, το «κεντροαριστερό ΠΑΣΟΚ» εμφανίζεται σαν αυτό που πράγματι είναι: συντηρητικότερο σε σύγκριση με το «λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ».

VI. Συμπεράσματα

Στις προηγούμενες ενότητες παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν ορισμένα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού, έτσι όπως αυτή εκφράστηκε στην περίπτωση της Ελλάδας και ειδικότερα κατά το εγχείρημά της να προσφέρει νομιμοποίηση στην πολιτική που ακολουθείται από τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ από το 1996 και μετέπειτα. Τόσο η συζήτηση όσο και η παρουσίαση αυτών των στοιχείων προσέλαβε τη μορφή της ιδεολογικής κριτικής. Αντικείμενο και σκοπός αυτής της κριτικής δεν είναι, βέβαια, το αίτημα για πολιτικό εκσυγχρονισμό καθαυτό αλλά, όπως ήδη θα έχει αντιληφθεί ο αναγνώστης, η χρήση αυτού του αιτήματος στο πλαίσιο μιας ιδεολογίας. Αυτή, άλλωστε, η χρήση καθιστά τον όρο «πολιτικός εκσυγχρονισμός» μια ουσιωδώς μαχητή έννοια και με τον τρόπο αυτό παρέχει τη δυνατότητα όχι μόνο για αμφισβήτηση της σημασίας της αλλά και για ανα-σημασιοδότησή της.

Κάθε ιδεολογική κριτική, ωστόσο, έχει και τους δικούς της κανόνες. Ο πρώτος από αυτούς αναφέρεται στην επανόρθωση και αποκατάσταση του διαλογικού πλαισίου και των δυνατοτήτων διαλεκτικής κριτικής. Το πλαίσιο του διαλόγου έχει την τάση να περιχαράκωνεται από τις αξιώσεις μιας ιδεολογίας να διεκδικεί το μονοπώλιο της ισχύος και του κύρους για τις προτάσεις της. Το εγχείρημα της επανόρθωσης του διαλογικού πλαισίου και της αποκατάστασης των δυνατοτήτων διαλεκτικής κριτικής προχώρησε, στο κείμενο αυτό, όχι τόσο προς την κατεύθυνση μιας πλήρους κριτικής ανακατασκευής του αιτήματος για πολιτικό εκσυγχρονισμό αλλά κυρίως προς την έκθεση, προγραμματικώς, μιας σειράς υποθέσεων για περαιτέρω έρευνα και ανάπτυξη.

Ο δεύτερος κανόνας της ιδεολογικής κριτικής, που είναι βέβαια συνάρτηση του πρώτου, αναφέρεται στην ανάδειξη εκείνων των τρόπων, με τους οποίους μια ιδεολογία επιχειρεί να κλείσει το διαλογικό πλαίσιο σαν να ήταν αποκλειστική της ιδιοκτησία και ιδιότητα. Στην περίπτωση της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού αυτό επιχειρείται με δύο τρόπους: Ο πρώτος από αυτούς είναι να καθηλώσει το πλαίσιο διαλόγου αποκλειστικά και μόνο στις μορφές, και τις περισσότερες φορές στις επουσιώδεις, του πολιτικού συστήματος και της πολιτικής εμπειρίας εν γένει, καθώς και σε επιφανειακές πτυχές της ίδιας της κοινωνίας. Στόχος, εδώ, της ιδεολογικής κριτικής είναι να μετατρέψει τον φορμαλισμό από πανίσχυρη αξίωση σε εστία αμφισβήτησης και ανασκευής των προτάσεων που συνάγονται από την αξίωση αυτή. Ο δεύτερος τρόπος είναι αυτός του θετικισμού. Εδώ η καθήλωση του διαλογικού πλαισίου επιχειρείται με την αναγόρευση τμημάτων, κομματιών ούτως ειπείν, του πραγματικού σε δεδομενικότητες. Η αναγόρευση αυτή όχι μόνο θέτει εκτός διαλογικού πλαισίου αυτά τα τμήματα του πραγματικού, αλλά ταυτόχρονα μεταξιώνει, ως μη όφειλε, τα τμήματα αυτά και σε δεσμευτικούς κανόνες του ίδιου του διαλόγου. Στην περίπτωση αυτή η ιδεολογική κριτική προσανατολίζεται όχι απλώς και μόνο σε κριτική του θετικισμού αλλά και σε αναβάθμιση εκείνων των σχέσεων από τις οποίες είχαν βίαια και αυθαίρετα αποκοπεί οι δεδομενικότητες.

Εάν οι δύο πρώτοι κανόνες αφορούν περισσότερο τον τρόπο λειτουργίας της ιδεολογίας, οι δύο επόμενοι αναφέρονται πρωτίστως στην κριτική της. Ένας τρίτος κανόνας,

λοιπόν, σχετίζεται με την αποσαφήνιση του αφηγηριακού σημείου, της θέσης με άλλα λόγια από την οποία εκκινεί η ιδεολογική κριτική. Στην προκειμένη περίπτωση αυτή η αφηγηριακή θέση δεν είναι άλλη από μια ευρύτερη αντίληψη περί πολιτικού εκσυγχρονισμού, στο εσωτερικό της οποίας φανερώνονται και υποδεικνύονται εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις προς τις οποίες απευθύνεται και το αίτημα για εκσυγχρονισμό του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού εμπερικλείει στο εσωτερικό του όχι μια προβολή του σήμερα στο μέλλον αλλά την ανατροπή του σήμερα με αναφορά στο παρελθόν. Ο εκσυγχρονισμός του πολιτικού συστήματος, ειδικότερα, ισοδυναμεί με τη ριζική μεταρρύθμιση και το ξεπέραςμα των δομών και των πλεγμάτων κρατικής πολιτικής³³ που παραμένουν άθικτα από τη μετεμφυλιακή περίοδο. Ενδεικτικά παραδείγματα πεδίων για εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις είναι μετα-

33. Ο όρος δομή κρατικής πολιτικής {policy structure} αναφέρεται σε συγκεκριμένες θεσμικές –τυπικές, άτυπες ή μικτές– ιεραρχίες στο εσωτερικό ενός πολιτικού συστήματος, μέσα από τις οποίες «περνάει» ολόκληρη η διαδικασία διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής {policy-making process}. Η χρήση του όρου δομή δεν εξαντλείται απλά και μόνο στην περιγραφή τύπων θεσμικών πλεγμάτων στο πλαίσιο της κλασικής διάκρισης των εξουσιών / λειτουργιών, αλλά επιδιώκει να περιγράψει το «βάθος» των θεσμών όπως αυτό προκύπτει από την πραγματική τους λειτουργία. Κατά τη λειτουργία τους αυτή οι θεσμοί του εκάστοτε πολιτικού συστήματος –το οποίο εξ ορισμού είναι σύστημα θεσμικών «χωρισμών»– αποτυπώνουν και εν τέλει νομιμοποιούν και δικαιώνουν στη σφαίρα της πολιτικής υπο-διακριτές κάθε φορά μορφές τις κοινωνικές ανισότητες και τους κοινωνικούς «χωρισμούς» που πρωτογενώς παράγονται από τη διαδικασία της διευρυμένης κοινωνικής αναπαραγωγής. Μία ανάλογη αντίληψη που κινείται προς την ίδια ερευνητική κατεύθυνση εμπεριέχεται στον όρο «πρότυπο κρατικής πολιτικής» {policy pattern}, όπως ο όρος αυτός χρησιμοποιείται στο K. Lavdas, *The Europeanization of Greece* (ιδιαίτερα στις σσ. 86-92 του βιβλίου) προκειμένου να συνοψίσει τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτικού συστήματος σε συνάρτηση όχι μόνο με την αποτελεσματικότητα ή μη των κρατικών πολιτικών αλλά και με την εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος. Ο όρος δομή κρατικής πολιτικής προϋποθέτει, σύμφωνα με τη δική μας θεώρηση, ένα λογικά πρότερο όρο, που στην περίπτωση αυτή συμπίπτει με την αντίληψη περί πλέγματος κρατικών πολιτικών {policy complex}. Με τον όρο αυτό εννοείται ένα λειτουργικά και κατά την ορθολογικότητα των επιμέρους κρατικών πολιτικών ιεραρχημένο όλο, στο εσωτερικό του οποίου εντοπίζονται τα όρια και – κατ' ανακατασκευήν – οι όροι της κάθε επιμέρους κρατικής πολιτικής. Η ολοκλήρωση {integration} των καθέκαστα κρατικών πολιτικών σε αυτήν τη λειτουργική ιεραρχία εμφανίζεται μέσω μιας αλυσίδας μέσων - σκοπών, στο εσωτερικό της οποίας οι σκοποί μιας επιμέρους πολιτικής λειτουργούν στην πραγματικότητα ως μέσα για την επιδίωξη και την επίτευξη των σκοπών μιας άλλης πολιτικής. Ως κορυφαία σε αυτήν τη λειτουργική ιεραρχία παρουσιάζεται εκείνη η κρατική πολιτική, οι σκοποί της οποίας είναι αυτόνομοι, δεν συνιστούν με άλλα λόγια μέσα για την επιδίωξη των σκοπών μιας άλλης πολιτικής. Από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τις ημέρες μας αυτήν την κορυφαία θέση στα ιστορικά εμφανιζόμενα πλέγματα πολιτικών κατέχει ανεξαιρέτως η μακρο-οικονομική πολιτική ανεξάρτητα από το ειδικό της περιεχόμενο, είτε δηλαδή είναι κενυσιανού είτε μονεταριστικού τύπου. Σε μια πρωτόλεια εκδοχή αυτοί οι όροι εισάγονται στα Δ. Γράβερης, «Ο Ρόλος του Κράτους στην Αγορά Εργασίας», *Τόπος*, 3, Νοέμβριος 1991, σσ. 3-36, Δ. Γράβερης, *Κρίση του Κοινωνικού Κράτους και Νεωτερικότητα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1997 και Δ. Γράβερης στο Μ. Σπουρδαλάκης [επιμ.], *ό.π.* (σημ. 29).

ξύ άλλων: το τραπεζικό σύστημα και η πολιτική διαχείρισης του δημόσιου χρέους, η στεγαστική και γενικότερα η οικιστική πολιτική, η διαμόρφωση ενός ενιαίου και χωρίς κοινωνικά ελλείμματα συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, η αγορά εργασίας και η εξάλειψη των «παραδοσιακών» ευελιξιών, το σύστημα παιδείας και εκπαίδευσης. Τα πεδία αυτά κρατικής παρέμβασης δεν είναι άλλα από τα πεδία διαμόρφωσης του λεγόμενου «κοινωνικού μισθού», ενώ η υλοποίηση αυτών των παρεμβάσεων έχει ως απαραίτητη συνθήκη των εκδημοκρατισμού του ολιγαρχικά διαρθρωμένου ελληνικού κράτους.

Σε ένα σημείο, τέλος, φαίνεται να συμπίπτουν και να συμφωνούν, ονομαστικά βέβαια, η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού με την κριτική της. Το σημείο αυτό δεν είναι άλλο από τις αξιακές αναφορές και των δύο επιχειρημάτων. Έτσι, φτάνουμε στον τέταρτο κανόνα της ιδεολογικής κριτικής, σύμφωνα με τον οποίο η τελευταία οφείλει να καθιστά σαφή και έκδηλη εξαρχής την αξιακή της αναφορά. Η ιδεολογία του πολιτικού εκσυγχρονισμού, παρά τα θετικιστικά της ολισθήματα, επικαλείται *urbi et orbi* την αξία της ελευθερίας και της αυτονομίας των πολιτών, κατανοώντας την αξία αυτή με τρόπο αρνητικό, δηλαδή ως αποδέσμευση των μεμονωμένων πολιτών από τις εξαρτήσεις του «παραδοσιακού». Και η ιδεολογική της κριτική έχει ως αξιακή αναφορά την ελευθερία των πολιτών αλλά εννοώντας την αξία αυτή ως την ικανότητα ελέγχου εκ μέρους όλων των πολιτών των συνθηκών κοινωνικής αναπαραγωγής. Επομένως και η ιδεολογική κριτική κατανοεί την αξία της ελευθερίας με τρόπο αρνητικό: δηλαδή ως αποδέσμευση και χειραφέτηση των πολιτών από τις εξαρτήσεις εκείνες που παράγονται από την αβεβαιότητα και την απροσδιοριστία του «σύγχρονου».

Αυτή η διαφοροποίηση της ιδεολογίας του πολιτικού εκσυγχρονισμού από την κριτική της ως προς τις αξιακές τους αναφορές προαπεικονίζει και μια διαφορετική παράσταση περί πολιτικής. Έτσι, παραφράζοντας την ήδη παραφρασμένη από τον Νίκο Πουλαντζά φράση του Ζαν Ζωρές, μπορούμε εν κατακλείδι να αξιώσουμε: Ο πολιτικός εκσυγχρονισμός ή θα είναι σοσιαλιστικός ή θα είναι καταδικασμένος να τροφοδοτείται νοσταλγικά από το εκάστοτε «παραδοσιακό».